

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
Куқон Давлат педагогика институти

Фалсафа кафедраси доценти Х.Сапохоновнинг
«ЭТИКА» фанидан марузалар матни

Куқон 2004

1-мавзу. Этика фан сифатида.

Режа:

1. Этика фанининг бахс юритувчи мавзулари.
2. Этиканинг ижтимоий фанлар тизимида тутган урни.
3. Этика фанининг мақсад ва вазифалари.

Таянч тушунчалар: Ахлоқ назарияси, норма ва тамойиллар, ижтимоий бурч, турмуш тарзи, урф – одатлар, ёзилган ва ёзилмаган қонунлар, ахлокий гоё, ахлокий ҳақиқат, ахлокий ҳаётда объективлик ва субъективлик, ахлоқнинг ижтимоий характери.

Этика – бу ахлоқ назарияси бўлиб, кишиларнинг ахлокий ҳаётини урганадиган, ахлокий ҳодисаларнинг узига ҳос хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятларини очиқ берибдиган энг қадимги инсоншунослик фанларидан биридир.

Этика ахлоқ тугрисидаги бир бутун илмий таълимотдир. У уз предметини ижтимоий муносабатлар билан ҳамбарчас алоқадорликда тадқиқ этади. Чунки буюқ мутафаккир Аристотель (Шарқда Арасту номи билан машҳур бўлган) айтганидек, инсон ижтимоий муносабатларнинг мажмуидир. Унинг яшаш тарзида, ҷамиятга муносабатларида шундай қонунлар ҳукмронлик қиладики, биз бу қонунларни икки гуруҳга бўлиб урганамиз. Булар ёзилган ва ёзилмаган қонунлар.

Табиатдаги мавжудодлар орасида инсонни энг қучли, энг ақлли ҳамда энг ёвуз ва маққор мавжудот деб асослашимиз мумкин. Агар инсондаги туйғулар ва ҳислар тугри тарбияланган бўлса, «ҳазрати инсон» деб, нотугри тарбияланган бўлса «шайтони лаъин» деб атаймиз. Бунда инсон яшаб улғайган ижтимоий муҳит муҳим роль уйнайди. Демак, ҷамиятда инсонлар бир – бирини буридек ғажиб ташламасликлари учун, бир – бирининг инсоний қадр – қимматларини оёқ ости қилмасликлари

учун муайян конунларга амал килиб яшашга мажбурдирлар. Ёзилган конунлар инсонлар хатти – ҳаракатларини ва жамиятга булган муносабатларини тартибга солиб туришда муҳим аҳамият касб этади. Бундай конунлар муайян жамият конституциясида уз ифодасини топади.

Шунингдек, кишилар уртасидаги муносабатларни тартибга солишда шахс билан жамият уртасидаги муносабатларни инсонийлашувида ёзилмаган конунлар ҳам муҳим роль уйнайди. Булар урф – одатлар, расм – русумлар, ахлокий норма ва тамойиллар булиб, улар этика фанининг муҳим конунлари ҳисобланади. Қуриниб турибдики, биз урганаётган этика фани энг аввало, ахлоқнинг ижтимоий моҳиятини, кишиларнинг юриш – туришларини, уларнинг жамиятга муносабатини ахлоқан тартибга солиш конунларини ва у орқали ижтимоий жараёнларни урганиш билан шугулланади.

Этика – юнонча «поос» сузидан олинган булиб, «одат», «одоб» маъносини билдиради. Ахлоқ арабча «Хулқ» сузининг куплик формасидир. Этика сузини ахлокий маънода биринчи булиб қўллаган киши Аристотельдир. Бу терминни кейинчалик катъий маъноли тушунча сифатида илмий муомалага стоиклар киритганлар. (Стоиклар таълимотининг асосчиси Зенондир. Эрамиздан аввлги асрда пайдо булган. Уларнинг тушунчасида ахлоқ оламий космик конуннинг таркибий қисмидир. Улар этикасининг принциплари зиддиятлидир: ақл қучи қуқларга қутарилади, шу билан бирга итоатқорликка қақирлади. индивидуализм тарғиб қилинади).

Ахлоқ назарияларининг илдизи бениҳоя чуқур булиб, бизнинг замонамизга қадар қанчадан – қанча тарихан қекланган ахлокий қарашлар пайдо булиб уларнинг қучи йуқолиб қетган. Яқинга қадар этика фалсафанинг таркибий қисми булиб, унинг ядроси ҳисобланган. Файласуфлар инсон дунёни қилиш мумқинми, қилишнинг йуқлари қандай қаби саволларга қавоб қериш қараёнида улар, жамиятда инсон қандай яшамоғи ва фаолияти қандай булмоғи қерак, унинг ижтимоий бурқи,

вазифаси нимадан иборат?, инсоний турмуш кечиришнинг нормалари кандай булиши керак? деган саволларга ҳам жавоб топишга уринганлар ва бу сохада катта муваффакиятга эришганлар.

Дархакикат, фалсафий тафаккур тарихига назар ташласак, этика фани фалсафанинг бирданига нисбатан мустакил соҳасига айланиб қолмаганлигига гувоҳ буламиз. Агар конкрет фанлар фалсафадан ажралиб чиқиб, узининг мустакил мантикига ва яшаш усулларига эга бўлган бўлса, этика бўлса мустакил фан сифатида ажралгани билан узининг фалсафий хусусиятини йукотмади. Бунинг сабаби, фалсафий муаммоларни этика фанидан ажратиб қуйишнинг имконияти йук эканлигидадир. Охир оқибат, этика фалсафа фани билан ҳам дунёқараш, ҳам методологик жihatдан чамбарчас боглик бўлиб қолаверади. Хусусан, ижтимоий турмуш ва ахлокий онгнинг узаро муносабати тугрисидаги масалада этика ҳамиша фалсафий фан бўлиб қолди.

Бундан ташқари ҳаётнинг маъноси масаласи, идеал ва воқелик, ахлокий ҳаётда объективлик ва субъективликнинг узаро муносабати сингари масалаларни аниқ белгилаш ҳам фалсафий методлар қулланилишини талаб этади. Аммо этика фалсафа билан чамбарчас боглик булиши билан бирга нисбий мустақилдир. Чунки унинг бир қанча хусусий методлари бевосита философиядан олинмай, балки этиканинг узига хос предмети ва бошқа фанларнинг методларига таяниш билан белгиланади.

Хусусан, этика фани ахлоқ ва ахлокий бойликлар тугрисидаги масалани инсоннинг борлиққа бўлган амалий муносабати билан боглади, иккинчи томондан эса, у ўз қарашлари марказига мавҳум одамни эмас, балки муайян даврда, маълум бир жамиятда яшайдиган, ў ўки бу ижтимоий гуруҳнинг вакили бўлган тарихий субъектни, яъни маълум бир ахлоқ эгаси бўлган конкрет – тарихий ижтимоий одамни қуяди.

Шунингдек, ахлокий масалаларга изчил ёндашиш натижасида утмиш ахлокий назариялари ҳал қила олмаган ҳодисаларни, хусусан, ахлоқ

шаклларининг тарихан узгарувчанлиги, бир ижтимоий формациянинг узида турлича бир – бирига мутлако зид ахлоқ шаклларининг мавжуд булиши, ахлоқ нормаларининг жамиятдаги ҳуқуқий – маъмурий ва бошқа ижтимоий нормалар билан узаро муносабати кабиларни изохлашга имкон берди.

Хулоса килиб айтсак, этика фани ахлоқни моддий борлик билан, умуман ижтимоий ҳаёт билан узаро алоқаларда, боғланишларда тадқиқ этиб, ахлоқий нормаларни ва тамойилларни илмий асослаб берди.

Этика фани фалсафий фан буганлиги учун ҳам ижтимоий фанлар каторида муҳим урин тутади. Ахлоқий ходисаларни, ахлоқий практикани урганишда этика фанига психология, педагогика, эстетика, тарих, этнография, археология каби фанлар катта ёрдам курсатади.

Психология фани этикавий таҳлил учун одам психикасининг ривожланиши, унинг тафаккури ва онгида содир буладиган жараёнлар ҳақида инсоннинг маънавий сифатлари, характери ҳақида ҳамда инсон фаолиятининг мотивлари тугрисида қимматли маълумотлар беради. Ахлоқий ҳатти – ҳаракат, ақл, ҳис, ирода сингари руҳий ходисаларга асосланади. Психология фани уларни урганиб этикавий умумлашмалар учун материал беради. Ахлоқий тарбия вазифаларини ҳал этишда ҳам муҳим роль уйнайди.

Педагогика фани эса, назарий таҳлил ва ахлоқий умумлашмаларни амалга ошириб, этикани ривожлантиришга кенг йул очиб беради. Уз навбатида этика ҳам педагогика учун назарий манба булиб хизмат қилади.

Этика ва эстетика фанларини мустаҳкам алоқадорлиги яхшилик ва нафосатнинг, ахлоқийлик ва гузалликнинг ички бирлигидан келиб чиқади. Аслида ахлоқий жихатдан гузал нарсагина эстетик жихатдан чиройли булади.

Энди этика фани билан Одобнома фанини бир – биридан ажратиш зарур. Агар этика фани ахлоқнинг назарий масалалари билан шугулланса,

Одобнома фани эса унинг амалий масалалари билан шугулланади. Куришиб турибдики, этика назарий фан, Одобнома эса амалий фандир.

Этика фанининг вазифалари булажак педагоглар онгига ахлоқнинг асосий қонуниятларини, принципи ва нормаларини сингдириш ҳамда уларни ахлоқий жихатдан етук инсонлар қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Этика фанининг пировард мақсади эса ҳар томонлама етук бўлган қомил инсонни шакллантиришга қаратилгандир. Қомил инсон туғрисидаги қарашлар бу – ахлоқий идеал бўлиб, у неча асрлар давомида улуг инсонлар тафаккурида яратилгандир. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод ва Ширин образи ёки Абдулла Қодирийнинг «Мехробдан чаён» романидаги Анвар ва Раъно образлари улуг санъаткорларнинг ахлоқий идеалидир. Авлодларимиз бу асарларни мутаола қилар эканлар, улар ҳам узларида Фарҳод ва Ширин, Анвар ва Раънога ҳос бўлган фазилатларни шакллантиришга интиладилар. Демак, ахлоқий идеал – қомил инсон бўлиб, жамиятнинг таълим ва тарбия соҳасидаги ишларининг пировард мақсади бўлиб ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент – 1992 йил.
2. И. Қаримов. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. Тошкент – 1999 йил.
3. И. Қаримов. Тарихий хотирасиз қелажак йук. Тошкент – 1990 йил.
4. Ё, Жулибоев. Урта Осиё этикаси тарихи очерклари. Тошкент – 1980 йил.
5. Урта Осиё халқлари хур фикрлиги тарихидан. Тошкент – 1990 йил.
6. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Тошкент – 1999 йил.
7. Ахлоқ – одобга оид ҳадис намуналари. Тошкент – 1990 йил.
8. Этика. Тошкент – 1993 йил.

2-мавзу. Ахлокий тафаккур тараккиётининг асосий боскичлари.

Режа:

1. Антик жамият мутафаккирларининг ахлокий карашлари.
2. Урта Осиёда ахлокий таълимотларнинг ривожланиши.

А) ахлокий фикрлар тараккиётида диний билим намоёндаларининг урни ва роли.

Б) Дунёвий билим намоёндалари томонидан ахлокий фикрларнинг ривожлантирилиши.

Таянч тушунчалар: Дастлабки ахлокий таълимотлар, дунёвий этикавий таълимот, умумий фазилят, амалий фан, ижтимоий фаолият, хурфикрлилик, Калом фалсафаси, ислом ва тасаввуф, Куръон, имон талаблари, шариат, зарурий ва маън этилган ҳаракатлар, ҳақиқат, тарикат, маърифат.

Ахлокий таълимотлар жамият тараккиётининг илк боскичларида пайдо бўлган. Бу ибтидоий жамоа тузумининг инкирози ҳамда кулдорлик жамиятининг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Ахлоқ ҳақида дастлабки таълимотлар уз мазмунига кура икки йуналишда мавжуддир. Биринчи йуналиш асосчилари жамиятнинг юкори табакаси бўлмиш кохинлардир. Улар ахлоқнинг ибтидоси самодда, одобсизлик худоларни лозим даражада эъзозламасликдир деб тушунтирганлар. Бундай таълимотлар кадимги Миср, Фаластин, Хиндистон ва Хитойда пайдо бўлган. Иккинчи йуналишдаги дунёвий этикавий таълимот ахлоқнинг негизи тажрибада деб караган. Улар одобли одамнинг энг гузал фазилати муътадиллик деб тушунганлар.

Этикавий таълимотларнинг бирмунча аник формаси Кадимги Греция ва Римда пайдо бўлган. Шуниси аникки, бу давр мутафаккирлари ҳам

ахлоқ деган тушунчани бевосита ишлатмаган булсаларда, лекин бахтли яшаш учун нимага амал килиш кераклиги хакида куп бошкотирганлар.

Греklar орасида ахлокий масалаларга биринчи булиб кул урган киши буюк философ Демокритдир. У ахлоқни одамнинг уз табиатидан келиб чикиб асослашга ҳаракат килади. Унинг фикрича ақл тугри хатти ҳаракатларга йуналтирмоғи лозим, бу эса билимларни доимо мукаммаллаштириб бориш хакида гамхурлик демакдир деб тушунтиради. Сократ эса Демокрит ахлокий таълимотига зид уларок худо яратган умумий фазилатни тарғиб этди.

Ахлокий таълимотнинг прогрессив негизини яратган киши бу буюк философ Аристотельдир. У Плотоннинг этикавий карашларига зид уларок этиканинг назарий ва амалий проблемаларини ифодалаб берди. Бу буюк комусий олимнинг ахлокий карашлари «Никомах этикаси», «Сиёсат» асарларида ифодаланган.

Энг аввало Аристотель этикани ахлоқни урганадиган амалий фан, жамият хақидаги фанларнинг бир тури деб карайди. У ахлоқнинг жамият хаётида муҳим аҳамият касб этишини таъкидлайди. Унинг фикрича ахлокий фазилат Платон айтганидек мангу рухнинг ҳолати була олмайди. Барча ахлокий фазилатлар – адолат, дустлик, муҳаббат, мардлик ва ҳоказолар инсон фаолиятида намоён булди. Ахлокий фазилатлар – фаолият, хатти ҳаракат демакдир.

Инсоннинг ахлокий фазилати факат ижтимоий фаолиятдагини амалга ошади. Шунинг учун барча ахлокий фазилатлар ижтимоий дейди Аристотель.

Шунингдек у тарбиянинг ролига инсонни ҳиссиётини тарбиялашга катта аҳамият берган.

Шундай килиб, кадимги файласуфлар ахлоқни одамнинг бахтга эришиш воситаси деб караганлар. Ахлоқнинг аҳамиятини бу кадар бурттиришга сабаб – улар одамнинг ижтимоий табиатини тушуниб етмаганлар. Бу давр мутафаккирлари стихияли материалистлар эдилар.

Шунинг учун ҳам улар ахлокий карашларида ана шу назарияда колдилар. Бундан катъий назар, улар ахлоқнинг реал асосини топишга интиланлар.

Республикамиз уз мустақиллигига эришгандан кейин утмиш маънавий кадриятларига муносабат ҳам тубдан узгарди. Хусусан, Калом философияси тарғиботчилари булган, аслида эса куплаб умуминсоний ахлоқ нормаларини тарғиб қилган А. Яссавий, С. Оллоёр, Ф. Аттор, С. Боқиргоний, М. Газзолий каби Урта Осиёда яшаб ижод этган алломалар маънавий меросини урганишга кенг йул очилди.

Чиндан ҳам ислом ва тасаввуфнинг узига хос прогрессив гоёлари инсониятнинг ижтимоий – фалсафий ҳамда ахлокий тафаккури таракқиётига катта таъсир қурсатганлигини ҳеч қим инкор этган эмас.

Юқорида қайд этилган фикрларга таяниб, Урта Осиё халқларининг ахлокий тафаккури тарихида узининг яққол белгилари ва ижтимоий ҳаётга сезиларли таъсир қурсатганликлари билан бир – биридан ажраб турадиган учта йирик ахлокий йуналишларни қурсатиш мумкин:

1. Ислом ахлоқи.
2. Тасаввуф ахлоқи.
3. Умуминсоний ахлоқ.

Мохияти ва мазмуни бир – бирини тулдириб турадиган ислом ва суфизм ахлоқи билан умуминсоний ахлоқ уртасида куплаб умумийликни ва узига хос зиддиятларни қуриш мумкин.

Хуллас, ислом этикаси ва унга буйсундирилган тасаввуф ахлоқи бирлашиб, 12 аср мобайнида ислом оламида, жумладан, Урта Осиёда XIX -асрнинг охирига қадар ҳукмрон ахлоқ бўлиб қелди.

Шуни алоҳида уқтириб айтамикки, ислом ахлоқи ислом таълимоти билан чамбарчас боғлиқдир. Ислом ахлоқининг мохиятини билиб олиш учун аввало, ислом таълимотини урганиш зарур бўлади.

«Ислом» арабча суз булиб, «итоаткорлик» деган маънони билдиради. Унга эътикод килувчиларни эса «мусулмонлар», «муслимлар», «муминлар» дейилади.

Ислом VII аср бошларида Арабистонда феодализм муносабатлар эндиgina ривожланаётган бир даврда пайдо булди. Унинг асосчиси Мухаммад айхиссаломдир.

Араблар исломни VIII асрнинг бошларида Урта Осиёга олиб келдилар. Ислом араб халифалигида факатgina дин булиб колмай, балки бутун бир ижтимоий – фалсафий ҳамда ахлокий системани ташкил этувчи етук бир таълимотдир. Бу таълимотда мусулмонларнинг дунёкараши, урф – одатлари, ахлоқ – одоб нормалари ҳамда ҳуқуқлари кенг урин олган. Ислом мафкураси ва ахлокий системаси унинг «Қуръон» деб аталмиш мукаддас китобида системали баён килинган.

«Қуръон» уругчилик тузумининг куплаб ахлоқ нормаларини инкор килиш, шунингдек, пайдо буладиган янги жамиятнинг ахлокини тарғиб килиш билан инсоният ахлокий тараккиётида жуда катта роль уйнади. Бу инкор килинган нормаларга қуйидагиларни киритиш мумкин: инсон боласини қурбонлик килиш, киз гудакларни тириклайин ерга қумиш, хун олиш, ҳужанинг қулга, эрнинг хотинга чексиз золимлиги ва ҳоказо.

«Қуръон» арабча «уқиш китоби» демакдир. У 114 сура ва 6666 оятдан иборатдир. Хар бир сура бир канча оятлардан тузилгандир. Қуръон VII аср охири VIII аср бошларида Мухаммад айхиссалом вафотидан сунг исломшунос Собит ибн Зайд раҳбарлигида китоб ҳолига келтирилган. Қуръон хар бир мусулмоннинг имонли – эътикодли булишини, уларнинг ислом талабларига катъий риоя килишини такозо этади. Биз бу талабларни иккига булиб урганамиз.

- I. Имон талаблари: Оллоҳга, унинг фаришталарига, унинг мукаддас китобларига, унинг пайгамбарларига, охират қунига, улгандан кейин тирилишга ва тақдирнинг илохийлигига ишониш.

II. Ислом талаблари: Калимаи шаҳодатни билишни (имон келтиришни), беш вақт намоз уқишни, бир йилда бир ой руза тутишни, закот беришни ва нихоят имконияти бўлса ҳаж килишни уз ичига олади.

Бундан ташқари шариатда инсоннинг ҳатти – ҳаракатлари 5 гуруҳга бўлиб курсатилган.

1. Зарурий ҳаракатлар.
2. Тавсия этиладиган ҳаракатлар.
3. Рухсат этилган ҳаракатлар.
4. Қораланадиган ҳаракатлар.
5. Маън этилган ҳаракатлар ва бошқалар.

Зарурий ҳаракатларни бажармаган ва маън этилган ҳаракатлардан узини тиймаган кишилар каттик жазоланган.

Хуллас, ислом ахлокий системасида ислом ва имон талаблари ҳамда шариат курсатмалари ҳар бир мусулмоннинг ахлоқ нормасига айлантирилган. Шу билан бирга умуминсоний ахлокий нормалар ҳам ислом этикасидан кенг урин олган. Ислом этикаси ахлоқни ва унинг моҳиятини меҳрибон ва қудратли Оллоҳнинг номи билан боғлаб талқин этади.

Ислом ахлокининг узига хос хусусияти шундаки, у кишилардан ахлоқли бўлишни эмас, балки қупроқ гуноҳ содир этмасликни, гуноҳ қилишдан қурқишни тарғиб этади. Аслида, гуноҳ қилмасликнинг замирида киши уз ҳатти – ҳаракатларини, яъни ҳулкини тартибга солиш зарурияти ётади. Уз навбатида ислом этикаси ахлоқсизлик ҳатти – ҳаракатларини шариат нуқтаи назаридан каттик қоралайди.

Агар биз юқоридаги 7 ақида ва 5 та мусулмончилик талабларини умуминсоний ахлоқ нуқтаи назаридан таҳлил этадиган бўлсак, шундай ҳулосага келамиз.

Биринчидан, имоннинг 7 ақидаси ва мусулмончилиكنинг 5 талаби исломнинг ибодий томонидир. Бу ақида ва талабларни бажарган

кишиларни ислом «мумин», «мусулмон», яъни ахлокан мукаммал киши деб ҳисоблаган. Демак, бу акида ва талабларни умуминсоний ахлокка дахли йук деб булмайди. Чунки мусулмонлар шариат томонидан маън этилган ва кораланган хатти – ҳаракатлардан узини катъий тийганлар.

Колаверса, шариат томонидан беш гуруҳга булинган хатти – ҳаракатлар аслида инсон хулкининг таснифидир. Бу эса умуминсоний ахлокка бевосита дахилдордир.

Куриниб турибдики, шариат талаблари бу айнан ахлоқ талабларидир. Шариат ахлокий нормалардан ташкари ҳуқукий талабларни ҳам уз ичига олади.

Умуминсоний ахлоқ нормаларини ислом нуктаи назаридан янада такомиллаштиришда «Ҳадислар» катта роль уйнаган.

Ҳадис – ислом дини таълимоти буйича Куръондан кейин турадиган иккинчи муқаддас манба булиб, Муҳаммад пайгамбарнинг ҳаёти ва фаолияти ҳамда унинг диний – ахлокий курсатмаларини уз ичига олган.

Агар Муҳаммад алайҳиссалом бирор бир гап айтган булса, ёки бирор ишни килиб курсатган булса, ёхуд бошқаларнинг узларига килаётган ишларини куриб, уни маън этмаган булса, мана шу уч ҳолатнинг ҳар бири суннат ҳисобланган. Ана шундай хатта – ҳаракат ва курсатмалар тугрисидаги ривоятлар ҳадис деб юритилган.

Ҳадисларда фарз, суннат, вожиб, мустаҳаб, ҳалол, ҳаром, макруҳ, мубоҳ, савоб, гуноҳ, имон, сабр – қаноат қаби ахлоқ – одобга оид курсатмалар талкин этилган. Шунингдек, ҳадисларда ибодат қилишнинг тартиб қоидалари ташвиқот этилиши билан бирга, шахсга ҳос булган инсоний фазилатлар ҳам кенг ташвиқ қилинади. Инсон шаънига доғ тушурадиган разил сифатлар қораланади.

Мусулмонлар ҳадисларга жуда катта аҳамият берганлар. Эшитган ҳар бир ҳадисни ҳатосиз, асил ҳолича бошқаларга етказишга риоя қилганлар. Ҳадис ибораси ёки мазмунини бузиб, узича талкин этган кишилар қаттиқ қораланган.

Кейинчалик турли синфий ва ижтимоий зиддиятлар, ислом динидаги ички гоёвий курашлар натижасида купгина сохта хадислар ҳам юзага келган. Натижада, йирик мухаддислар (хадис илми билан шугулланувчилар) хадисларни ишончли манбалар асосида қайта куриб чиқиш ва уларнинг ҳақиқийларини сохталаридан ажратишда анча хизмат қилганлар. Хадисларни оғзаки анъаналардан дастхат қилиш ва қитоб ҳолига келтириш милодий сананинг IX асридан кенг авж олган.

Агар Урта Осиёда ислом дини 708 йилдан кейин кенг таркала бошлаган бўлса, илоҳиёт катори хадис фани ҳам бу йилларда илдам ривожланган. Шуниси характерлики, ислом оламида машхур ва энг ишончли деб эътироф этилган олтита хадислар туплами муаллифларининг аксарияти Урта Осиёлик алломалардир.

Улар Абу Абдуллох ал – Бухоирӣ (810 – 870), Исо Муҳаммад ат – Термизӣ (824 – 892), Абу Муҳаммад ас – Самарқандӣ, Муҳаммад Можжа ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтсак, мусулмон «Хадис»ларида ахлоқ – одоб қоидалари, дустона муносабатлар, меҳр – оқибат, ота – оналар ва фарзандларнинг бурчлари, ҳалоллик, поклик, адолат, инсоф – тавфиқни тарғиб қилиш билан бирга разолат, қибри – ҳаво, адоват, ҳасад, хиёнат, ёлгончилик, мунофиқлик, зулм қабиллатлар шафқатсиз қораланган.

Умумий хулоса шуки, ислом Урта Осиёга ҳурфиқрелик ва инсонпарварлик гоёларин олиб келган, инсонни энг олий жонзот сифатида шарафлаган, унинг ақли ва шуури олдида бутун мавжудот бош эғишини талқин этган. Шунингдек, Урта асрларда ижтимоий – ахлоқий фикрлар таракқиётига қучли таъсир қурсатган таълимотлардан биридир.

Суфийлик этикаси ислом этикасининг узиға хос йуналишидир. Аввалом бор, суфийлик урта аср Шарқининг мусулмон мамлакатлари ижтимоий тафаккурида кенг ёйилган диний – фалсафий таълимотдир. У дастлаб VIII асрда Ироқда пайдо бўлган, кейин бошқа мусулмон мамлакатларига тарқалган. Суфийликнинг ҳилма – ҳил оқимлари бор.

Улар бир – биридан ислом динига якин ёки узок туриши билан фаркланади.

Суфийлик (тасаввуф) таълимоти вужудга келган пайтда ислом пешволари уни бидъат деб эълон килган эдилар. Чунки, суфийлик меҳнаткашларнинг кашшоклигига, хурланишига, улар иносний кадр – кимматининг оёк ости килинишига карши норозилик ифодаси тарикасида пайдо булган. Шунинг учун тасаввуф намоёндалари хусусий мулкчиликнинг вужудга келишини, жамиятнинг бой ва камбагалга ажрашини ёмонликнинг тантана килиши деб изоҳлаганлар. Давлатмандларнинг мол – мулкани харом деб ҳисоблаганлар. Демак, суфизм феодализмга карши халқ норозилигининг пассив ифодачиси сифатида юзага чиққан. Шунинг учун бу таълимот кишиларни курашга эмас, золимлардан кутилмоқ учун молу дунёдан ўзни тийишга (тасаввуфчилар), ёки умуман дунёдан воз кечишга (зоҳидлар) чакиради.

Суфийлик таълимотига кура, бутун олам фано – ўткинчи соядир. Инсон ўзлигидан воз кечиб (улиб), ўз моҳиятига (руҳга) кушилгандан кейингина ҳақиқатга эришади. Киши ўлгандан кейин, ожизликдан кутилиб, «хак»ка – худога кушилиб кетади. Образли килиб айтганда, суфийлар тасаввурида Худо – денгиз. Моддий дунё ўнсирлари тулқин ва томчидир. Жумладан, инсон ҳам. Буларнинг барчаси денгизга сингиб кетади.

Хуллас, суфийлик ислом динини ҳам, ўнинг моҳиятини ҳам инкор этмайди. Аксинча, суфийларда ўз гоёларини «Қуръон»га мувофиқлаштириш кучли булган. Чунки улар қандай булмасин, мистик – бантенстик йўналишни ҳаммадан аввал ислом асосчиси Муҳаммад алайҳиссаломга нисбат бермокни истаганлар. Бирок улар ислом динининг айрим расмий масалаларига карши чиққанлар. Масалан, ўша даврда ҳукмдорлар ва дин ўламулари ўзларини «зилли илоҳ» (худонинг ердаги сояси) деб юритар эдилар. Бундай «зилли илоҳ»лардан зулм курган суфийлар, улардан нафратлана бошладилар. Улар худони «зилли

илох»ларнинг панд ва уғитлари билан эмас, балки калб билан билмок ва танимок керак деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун ҳам илк суфийликнинг барча намоёндалари каттик таъкибга учраганлар. Мансур Халлож узини «анал ҳақ» мен ҳақман (худоман) деб эълон қилганлиги учун рухонийлар томонидан улдирилган.

Исломда тангри даргоҳида юксалишнинг йуллари учтадир:

1. Оллохнинг сифатларини эгалламок – бу Боязид Бистомийнинг йулидир.
2. Илохий ҳислатлардан завқланмок – бу Воситийнинг йулидир.
3. Тангри билан бирлашмок – бу Мансур Халложнинг йулидир.

Суфийлар тасаввурида Ишк ва комил Инсон гоёси – инсонни худолаштириш гоёсидир, одам – Оллохнинг нусҳасидир. Образли қилиб айтсак, худо бир кун уз ҳусни жамолини курғиси қелиб кузгуга (ойнага) эҳтиёж сезибди. Табиат унинг кузгусидир. Бутун оламдаги нарсалар ҳусусан инсон ҳам оллох ҳусн жамолининг жилвасидир.

XI асрга келганда суфийликнинг моҳияти ҳам тубдан узгарди. Унинг асосий шохобчалари реакционлашиб борди. Натижада ислом дини билан тасаввуф уртасидаги зиддиятлар йуқолиб борди.

Суфийлик асрда Урта Осиёга кенг ёйилган бўлиб, унинг Яссавия, Мавлавия, Кодирия, Накшбандия, Каландария сингари оқимлари мавжуд.

Яссавия оқимининг асосчиси Аҳмад Яссавийдир. У XI асрнинг охири ва XII асрнинг бошларида ҳозирги Туркистонда яшаган мутафаккирлардан биридир. Аҳмад Яссавий ислом динининг қонун – қоидалари ва урф – одатлари йигиндиси бўлган шариатни, суфийлик маслаҳи бўлган тарикатни, ишқи илохийни – маърифатни, Оллохга етишмоқликни – ҳақиқатни ҳормай – толмай тарғиб этган мутасаввуфдир.

Аҳмад Яссавий «ҳақиқат»га эришиш учун нимаки ёрдам берса, уларнинг барчасини яхшилик деб талқин этган. У ислом дини ва

мусулмончилик замирида инсоний ахлоқ нормаларининг мазмунини янада мукаммаллаштиришда муҳим роль уйнади.

Ахмад Яссавий адолатсиз замонда кишиларни мусулмончиликка шак келтирмасликка, ҳалол билан ҳаромнинг фарқига боришга, бировнинг ҳақига хиёнат қилмасликка, тугрисузликка чакиради.

Эй, муминлар тоат қилиб тайанмангиз,
Амонатдир азиз жонга инонмангиз.
Ҳаром – ҳариш йиғиш молга қувонмангиз,
Молларини қарши отлиғ йилон қилур.

Қуриниб турибдики, Ахмад Яссавий этикасида мусулмончилик ва шариат талаблари биринчи планда тарғиб қилинади. Биз биламизки, шариат талаблари ахлоқий ва ҳуқуқий талаблар йиғиндисидир. Ахмад Яссавийнинг фикрича шариатсиз – тариқат, тариқатсиз – маърифат ва маърифатсиз – ҳақиқат бўлиши мумкин эмас. Худога муҳаббат дарди билан яшаш, тавба – тазарру, сабру тоқат, маънавий шиҷоат, тугрилиқ – поклик, ҳалоллик, факру – фано – булар тасаввуфдаги асосий талаблардир. Ахмад Яссавий ҳикматларининг мавзу – мундарижаси айнан ана шундай гоё ва талаблар талқинидан таркиб топгандир.

Зохид булма, обид булма, ошӣқ булгил,
Меҳнат тортиб ишқ йулида содиқ булгил.
Нафси тийиб дарғоҳига лойиқ булгил,
Ишқсизларни ҳам жони йуқ, имони йуқ.

Ахмад Яссавий ҳикматларидаги мистӣқ йуналиш узиға хос бўлиб, у уша давр одамларининг имон – эҳтиёжи ва орифона мушоҳадалари билан уйғунлашган.

Оқил эрсанг ғарибларнинг қунглин овла,
Мустафодек элни кезиб етим қовла.
Дунёпараст ножинслардан буюн товла,
Буюн товлаб, дарё бўлиб тошдим мано.

Улуг суфий мутафаккирнинг фикрича, нодонлик, кабохат, ёвузлик бутун илдизи билан одамнинг онгида куриб битиши керак. Ана ушанда ҳеч қандай гайриинсоний майллар ва иллатлар одамлараро муомала – муносабатларда намоён бўлмайди.

Хуллас, Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳоким рух – насихат рухидир. Лекин унинг барча панду насихатлари битта мақсадга қаратилган. Бу мутлақ ҳақиқатни билиш, ҳақиқатни севиш – чунки «Ҳақиқат суйган ошиқлар» йулдан озиб, нафсу дунё учун имонсизлик қилмайдилар:

Тугри юрган ошиқлардан Худо рози,
Ошиқ иши осон эмас қилма бози,
Ёлгончилар ошиқ мен дер, Оллоҳ қози,
Имонини пушқар пулга сотар эрмиш.

дейди шоир.

Аҳмад Яссавий этикасидаги самимият – ошқоралиқдир. Шунинг учун шоирнинг ҳикматларида бадбинлик эмас, балки гамгинлик, маърифатли руҳни суядиган дард – фарёд борки, улар инсоннинг ахлокий ҳиссиётини тарбиялашда, қомил инсон бўлиб шаклланишида муҳим роль уйнайди.

Суфизм тариқати умуминсоний ахлоқ нормаларини ҳар томонлама ривожланишида алоҳида роль уйнаган. Тугри, суфизмнинг ҳамма оқимларига ҳам бу фикрни тадбиқ қилиб бўлмайди. Чунки уларнинг айримлари ахлоқ нормаларини қушқорқ диний нуқтаи назардан талқин этган бўлса, айримлари эса ахлоқнинг умуминсоний қоидаларини динга боғламасдан ривожлантирганлиги билан характерланади. Бундай оқимлар Шарқ мамлакатларида ҳуруфқирлиқни ривожланишида муҳим роль уйнаган. Накшбандия тариқати ана шундай характерга эга бўлган, етук, диний – фалсафий ва ахлокий системани ташкил этувчи таълимотлардин биридир. Накшбандия маслагининг қоялари Яссавия тариқатига нисбатан анча прогрессивдир. Бу оқим намоёндалари тарқи дунё қилишга, дунё ишларидан батамом юз уғришга қарши чиқади. Аксинча, реал ҳаёт нозу

неъматларидан фойдаланиш тугрисида маслахатлар беради. Кишиларни меҳнат килишга, билим олишга чакиради. Уз меҳнати билан яратилган неъматларни ҳалол дейиш, факирона умр кечириш, ҳаммага яхшиликни раво куриш бу оқимнинг асосий гоёларидир.

Накшбандия таълимотининг асосчиси Қасри Орифон кишлогиди тугилган Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорийдир. У урта сарларда Урта Осиёда Ҳожа Баҳоуддин Накшбанд номи билан бутун ислом оламига машҳур бўлган мутасаввуфдир.

А. Навоий узининг «Насойим ул – муҳаббат» китобида бу улуг шайх тугрисида шундай маълумотлар беради. Шоирнинг қайд этишича, Ҳожа Баҳоуддин Накшбандга Ҳожа Муҳаммад Бобойи Самосий назар этган, Амир Сайид Қуллол унга тариқатдан дарс берган, Абдуҳолик Гиждивонийнинг руҳи эса уни қуллаб қувватлаган. Баҳоуддин Абдуҳолик Гиждивонийнинг суфийлик маслагини мустиқил равишда узи урганган.

Ҳожа Баҳоуддин Накшбанд таълимотининг асосида «Дил ба ёру, даст ба қор» деган принцип ётади. Бу дегани шуки, ҳар бир инсоннинг дили ёр (оллох) билан, қули эса меҳнат билан банд бўлмоғи лозим. Дилдаги ёрнинг (яратувчининг) ишқи инсонни эзгуликка қорласа, меҳнат билан утган ҳар соат унинг тирикчилиғи воситаси бўлмоғи қерак. Бу маслакдаги улуг гоё қоқлик ва ҳалолликдир. Бутун оламнинг ҳуқмрони Сулаймон пайғамбар қундузлари бир гишти олтин ва бир гишти қумушдан қурилган қасрда иш тутар эди. Қеч бўлиб, иш вақти тугагач, у уз уйига қайтиб қелиб, сават туқир ва шу саватларни сотиб тушган даромадига ифторлик қилар эди.

Демак, пешона тери билан ҳалол пул топиб, факирона ҳаёт кечириш яратувчи раҳимли ва меҳрибон Оллохнинг пайғамбарларига ҳам ҳосдир. Худди шундай қамолотни Муҳаммад алайҳиссалом фаолиятида ҳам қуриш мумкин.

Ҳожа Баҳоуддин Накшбанд маслагининг асослари ана шундан бошланганлиғи шак – шубҳасиздир. Демак, тасаввуф маслагиди

суфийлар пешона тери билан халол кун кечирувчи, дили хам, тили хам пок инсонларга катта хурмат билан караганлар. Шунинг учун тасаввуфда комил инсон масаласи етакчи уринда турган. Мутасаввуфлар узларида комил инсонга хос булган фазилатларни мужассам этишга интиланлар.

УртаОсиёдаги илгор фалсафий – этикавий йуналишнинг биринчи забардаст вакили Абу Наср Муҳаммад ибн Узлуг ибн Тархон Фаробийдир (873 – 941). Фаробийнинг илмий – фалсафий кизиқиш доираси гоёт кенг булиб, уз давридаги билимларнинг барчасини камраб олгандир. Агар грек мутафаккири Аристотель Шаркда «Муаллими аввал» деб ном олган булса, Фаробий эса унинг асарларини тарғиб этгани ва Арасту карашларини янада ривожлантиргани учун «Муаллими соний» деб ном олган эди.

Буюк аллома узининг ижтимоий – сиёсий масалаларга бағишланган 34 боблик «Идеал шаҳар аҳолисининг карашлари» асарида, шунингдек, бевосита ахлокка бағишланган «Бахт – саодатга эришув тугрисида рисола» асарида ахлоқ масалаларига кенг урин берган.

Фаробий яшаган даврда Дуне хам, ахлоқ хам иккига булинган эди:

1. Дунёвий ахлоқ.
2. Диний ахлоқ.

Улуг мутафаккир Арастунинг «Этика»сига ёзган шарҳида олий фарогат факат реал дунёда булиб, бахтни реал дунёдан ташкарида бор деб ҳисоблаш утакетган аклсизлик деб билади. Шунинг учун у шаҳарларнинг аҳолисини мақсад ва ахлокий интилишларига караб икки турга булади ва «Бахт» реал ҳаётдан кейин келади деб уйловчилар адашган шаҳарда яшайди дейди. Фаробий фикрича инсоннинг ва жамиятнинг яхшилиқни кулга киритиши, ахлокий ва аклий камолотга эришуви, инсон ва жамиятнинг уз кулида булади. У шундай деб ёзади: «Хар бир инсон уз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражада етукликка эришуви учун куп нарсаларга муҳтож булади, бир узи бундай нарсаларни кулга кирита олмайди ва уларга эришиш учун кишилар жамоасига эҳтиёж

тугилади... Шунинг сабабли яшаш учун зарур булган нарсаларни бир – бирларига етказиб берувчи ва узаро ёрдамлашуви куп кишиларнинг бирлашуви оркалигина одам уз табиати жихатдан интилган етукликка эришиши мумкин». Демак, одамлар узаро бирлашув ва ёрдам оркали уз эҳтиёжларини кондиришлари ва уз максадларига эришувлари мумкин. Фаробийнинг мазкур фикрлари К. Маркснинг «Инсон, буюк бойлик булган иккинчи бир иноснга нисбатан доимо эҳтиёж сезади» деган карашларини эслатади.

Маълумки, уйғониш даврининг маънавий маданиятида инсон ахлоки, хулк – одоби масалалари етакчи уринни эгаллайди. Чунки инсонни ташки мухитдан, тирик жонворлардан фарк иклиб турувчи хислати – акл билан бир каторда унинг ахлокидир. Шунинг учун ахлоқ хакида фикр юритиш инсонни, инсонийликни урганиш, инсоншунисликдан иборат эди.

Уйғониш даврининг мутафаккирлари, шоирлари уз ижодларида ахлоқ ва ахлокийликка, унинг турли сохаларидаги курунишларига жуда катта эътибор берганлар. Шуниси характерлики, ахлоқ акл билан узвий холда, донно ахлоқ, тафаккурга асосланган ахлоқ сифатида талкин этилди ва хулк – одат, амалий ахлоқ хакидаги рационалистик таълимоти вужудга келди. Бундай рационалистик таълимотнинг асосий томонлари Фаробий ижодида дастлаб намоён булганлигини курдик.

Хулк – одоб масалаларини Фаробий инсоннинг интеллектуал сифатлари – «акллиги», «донолиги» билан узвий боглик холда олиб текширди. У талкин этган ахлокий тушунчалар, категориялар факат кишиларнинг узаро муносабатларида мавжуд булган хулк нормаларининг ифодасигина эмас, балки улар фаолиятининг натижаси хамдир. Фаробий инсоннинг фаолиятидан хулк нормалари унинг кундалик фаолиятидан келтириб чикардики, бундай караш, ахлокий категориялар Оллох томонидан белгилаб куйилади деган гайри табиий карашларга какшаткич зарба булди.

Фаробий инсоннинг хислатларини иккига булиб курсатди:

1. Табиий хислатлар – инсоннинг интеллектуал ва жисмоний имкониятлари.

2. Амалий хислатлар – илмга эга булиш, касб – ҳунар урганиш ва хоказо.

Инсоннинг илмли ва мохир касб эгаси булишида Фаробий таъкидлаганидек, ирода асосий ролни уйнайди.

Шунингдек, Фаробий инсоннинг шаклланишида таълим – тарбияга катта эътибор беради. Таълим – билим бериш, тарбия эса яхши хулқ – одоб нормалари билан куруллантириш демакдир.

Фаробий ҳақиқий олим булиш инсондан ҳар томонлама етук булишни, ахлокий покликни талаб этади деб курсатади.

«Илмни урганишга киришмокчи булган одам», - дейди у – «ёш камтар булиши, яхши саломатликка эга булиши, одобли ва тарбия курган, катъий, айёрлик ва алдашдан узок, турли салбий киликлардан узини саклай оладиган, илм ахлларига ҳурмат билан карайдиган булиши зарур». Фаробий таъкидлаб курсатадики, билим яхши хулқ – одоб билан безатилган булиши керак.

Олий ахлокий фазилатлар деганда Фаробий хатти – ҳаракатларда намоён булувчи билимдонлик, донолик, виждонли, камтар булиш, уз шахсий максадидан купчилик максadini устун куйиш, ҳақиқатга, муҳаббат ва маънавий юксакликка интилиш, адолатни севиш кабиларни тушунади. Салбий ахлокий хислатларни жоҳиллик, ёлгончилик, адолатсизлик, золимлик, ҳасислик, очкузлик, бойликка интилиш ва бошқаларни коралайди. Хусусан у халқни алдаб, диний йулда курбонлик килиш, дин талабларига буйсуниш зарурлигини даво килиб, улардан уз максадлари йулида фойдаланувчи рухонийларни кескин танкид килади.

Фаробий адолатсизлик ва зуровонликни ахлокий нуктаи назардан коралади. Бирок у уларни келтириб чиқарган ва тугдирган сабабларни тушуниб етмади. Хатто у айрим категорияларнинг моҳиятини тугри ёритиб беролмади. Масалан, «яхшилик» ва «ёмонлик» тушунчалари

тугрисида бундай ёзади: нимаики бахтни кулга киритиш учун хизмат килса – яхшиликдир, нимаики, бахтга эришишга халакит берса – ёмонликдир.

Бахт, Фаробий фикрича – бу мутлак яхшиликдир. Фаробий ҳеч қачон яхшилик ва ёмонликнинг иккиёклама табиатини тушуниб етмаган.

Фаробийнинг бахт ҳақидаги фикрлари – унинг ақл ҳақидаги таълимоти билан узвий боғлиқдир. Инсон яқка шахс сифатида абадий эмас, лекин унинг ақлий фаолиятининг етук ютуқлари, маънавий бойликларнинг умумий хазинасига кушилиб мангу бўлиб қолади. Демак, инсон, инсоният – уз яхшиликлари билан мангудир.

Фаробий диннинг ахлокий мазмунини ҳеч қачон инкор этган эмас. Чунки бу улуг мутафаккир дунёвий билимларни қанчалик ривожлантирган бўлса, уз навбатида, диний билимларни ҳам шунчалик мукаммал урганган. Шуниси характерлики, диний билимлар унга дунёвий билимларни урганиш ва ривожлантиришига тускинлик қилмаган. Шунинг учун фаробий инсоният тарихида қомусий ақл эгаси сифатида машҳур бўлган.

Фаробийнинг таъкидлашича, инсон уз ҳаракатларида, фаолиятида эркиндир. Унинг бахту саодати ютук ва қамчиликлари азалдан ҳеч қим томонидан белгилаб қуйилмаган, буларнинг ҳаммаси реал ҳаётда кулга қиритилади. Қишилар тугилишда – тенгдир, лекин ташқи муҳит, таълим – тарбия ва бошқалар таъсирида уларнинг бирлари яхшилик йулидан, бошқалари эса ёмонлик йулидан кетадилар. Фаробийнинг мазкур фикрлари, беихтиёр, К. Маркснинг инсон – муҳитнинг маҳсулидир, деган қарашларини эсга тушуради. Дарҳақиқат, муҳит ва тарбия инсон қамолотидаги етакчи фактордир.

Хулоса қилиб айтганда, Фаробийнинг ирода эркинлиги, бахт – саодатга илм – фаннинг роли ҳақидаги қарашлари қўлғи илғор ахлокий

таълимотларнинг ривожини учун катта таъсир курсатди, ижтимоий ходисаларни талкин этишда хур фикрликка кенг йул очиб берди. В. И. Ленин Платон идеализми билан Аристотель идеализмини солиштириб, Аристотель идеализми хаётга, материализмга якинрок деган эди. Худи шу фикрни Фаробий идеализмига ҳам тадбик қилиш мумкин. Чунки Фаробий жамият хақидаги Оллох активлигини инсон активлиги билан алмаштирди, «нариги дунё»даги жаннатни реал дунёга кучирди ва жаннатда ваъда этилувчи «бахт»ни ва «бахтли хаёт»ни реал оламда кулга қиритиш мумкинлигини курсатди. Бу билан Фаробий урта аср ижтимоий – сиёсий, ахлокий таълимотлари ривожидан бутунлай янги оқимга асос солди. Фаробийнинг бу таълимоти Шарк Уйғониш даври гуманизмининг энг асосий принципларидан бирини ташкил этди. Унинг мазмуни, мундарижасини белгилаб берди. Бу принцип кейинрок Ибн Сино, Низомий, Саъдий ва Навоий асарларида ранг – баранг жилоларга эга бўлди.

3. Урта Осиёнинг буюк комусий олими Абу Райхон Берунийнинг (973 – 1048) илмий меросида этикавий фикрлар янада ривожлантирилди. Берунийнинг ижтимоий – фалсафий қарашлари катта илмий қимматга эгадир. Хар қандай дунёқараш учун ислом дини ақидалари, қалом философияси асосий пойдевор бўлган урта аср Шарқида Беруний ҳам қупчилик мутафаккирлар қаби идеалистик асосларни четлаб ўтолмади. Бирок у илмий билимларга, фан ютуқларига таянган ҳолда табиатни стихияли материалистик позицияда туриб тушунтирди. Беруний философияда ҳудони пантеистик тарзда тан олади, яъни ҳудони табиатга сингдириб юборади. Беруний идеалист, бирок ўз қарашларида ислом идеологиясига зид ўларок материалистик фикрларни илгари сурган ва илмий асослаб берган. Беруний ахлокий қарашлари жихатдан материалистик позицияда турган. У олим ва фозил бўлишни ҳам ахлоқ билан боғлаганлиги диққатга сазовордир. Буюк аллома фикрича, олим қишилар ҳақиқатни қуришга имкон бўлмайдиган ҳислатлардан ўзини

тозалаган такдирдагина илмий тажикот билан шугулланиши мумкин булади.

Беруний этикасида ахлоқнинг мохияти кишиларнинг ижтимоий яшаш тарзи билан боғлаб коралади. Натижада, у ёки бу ахлоқнинг типи ва унинг мазмуни кишиларнинг моддий эҳтиёжлари манфаатлари билан боғланиб кетади.

Беруний ахлоқнинг объектив мазмунини тугри хал этади. Масалан, инсон ва Дуне орасини улаштирувчи нарса нима деган масалани диний ахлоқ намоёндалари худога боғлаб талкин этадилар. Беруний эса «инсонга овкат ва кийим керак, иккови инсон ва дунё орасини улаштирувчидир» дейди. Бу билан у объектив эҳтиёжларни кондиритиш процессида инсон хатти – ҳаракатлари, турли одатлари қарор топишига ишора қилади.

Беруний уз ахлокий қарашларида инсоннинг бу дунёдаги урни масаласига катта эътибор беради. Одамда тафаккур қудрати бўлмаганда эди, деб уқтиради буюк аллома, унинг аҳоли ҳайвонлар ҳолатидан ҳам тубанроқ бўлагн булар эди, чунки одам қуч жихатдан ҳайвонлардан заиф, қучли табиатнинг ҳужум воситаларидан маҳрумдир.

Берунийнинг қайд этишича, инсондаги энг гузал фазилат – олийжаноблик ва муруватдир, ундан ҳам юксак нарса поклик ва виждонийликдир. Мутафаккир ростгуйликни ҳамма нарсадан ҳам муътабарроқ уринга қуяди. Беруний узининг тугри фикрларидан қайтмагани учун улимга ҳукм этилган ва ҳалок бўлган файласуф Сукротни ростгуйлик йулидаги ахлокий идеал сифатида тилга олади.

Беруний инсон ҳулқларини яхши ва ёмон ҳулқларга ажратади. Яхша ҳулқлар: ростгуйлик, адолатлилик, мардлик, ҳимматлилик ва ҳоказо.

Ёлгончилик кишини адолатдан юз угиртиради, зулм, ёлгон, гумроҳлик, омонатга хиёнат қилиш, мулкни хийла билан босиб олиш ва бошқалар энг ёмон ҳулқлардир.

Берунийнинг ахлокий карашларида миллатлар, халклар, элатлар тенглиги биродарлиги тараннум этилади. У бирор бир халкни ёки этниконни сабабсиз калокликда айблайди. Унинг куйидаги фикрларида нақадар ҳолислик, объективлик ва уш – ушга нисбатан танқидий баҳони кўрасиз: «Хиндларнинг ахлоқларида замонамиздаги ватандошларимизнинг урф – одатларига зид нарсалар бор. Шу зидлик сабабли у нарсалар бизга кизик туюлади ва хиндлар томонидан у одатлар ҳудди атайлаб одатимиз тескарасига қилинса керак деган фикр ҳаёлимизга келади. Чунки бу шу қарама – қарши одатлар ва бу қарама – қаршилиқни бошқаларга тунқашда биз ҳам улар сингаримиз». Одоб ва ахлоқдаги бундай фарқлар эса яшаш тарзи табиий – географик шароитлар билан белгиланади.

Инсон ҳулкини яхшилаш, инсоннинг ушга боғлиқ бўлсада, бу ҳали масаланинг бир томони, ҳолос, деб уқтиради Беруний. Унинг фикрича, феълнинг, яъни ахлоқнинг юз бериши шароит тақозоси билан ҳам белгиланади. Бу улуг алломанинг тугри материалистик қарашидир.

Беруний ҳаётнинг масаласини ҳал этишда ижодий меҳнат, яхшилиқ ва саҳоватни асос қилиб олади. Олимнинг кечирган умр мазмуни бунинг яққол мисоли ва уша даврнинг ахлокий идеалидир.

Инсоният маънавий маданиятига қатта ҳисса қўшган Урта Осиёлик алломалардан яна бири Абу Али Ҳусайн бин Абдулло ибн Синодир. Философияда Фаробий традицияларини давом эттирган Ибн Сино ижтимоий фаннинг зарурлигини узининг «Донишнома» асарида шундай баён этади: Ҳар бир илм ичида уни урганадиган бир нарса бўлади. Бу нарсалар икки турга бўлинади: бири борлиги бизнинг ҳаракатимизга боғлиқ бўлган нарсалар ва иккинчиси, мавжудлиги бизнинг ҳаракатимизга боғлиқ бўлмаган нарсалар. Аввалгисига бизнинг қилмишларимиз мисол бўлса, иккинчисига ер осмон, ҳайвон ва усимлиқлар мисол бўлади. Натижада, ҳикмат илми ҳам икки турга бўлинади:

1. Назарий.
2. Амалий.

Унинг биринчиси уз килмишларимиздан хабардор килади ва «хикмати амалий» (Амалий философия) деб аталади. «Бизларнинг бу дунёдаги ишларимизни амалга оширишимиз учун нима килишлигимизни ургатади».

Амалий илм уч турга булинади:

1. Жамиятни, халкни, мамлакатни идора килиш илми.
2. Уйни бошқариш, оила муносабатларини тартибга солиш илми.
3. Уз – узини идора килиш илми. Ахлоқ ҳам бир киши учун уз – узини идора килиш бўлиб киради. «Ёмонликнинг бўлиши зарурий ва муқаррардир, чунки ҳамма жисмлар заруриятдан бир – бири билан боғлиқдир»¹. «Шунинг учун – дейди у – предметлар бир – бири билан қушилганда, бири иккинчисини йук килиши муқаррардир»².

Яхшилик ва ёмонлик тушунчаси нисбий бўлиб, улар бир – бирига утиб туради. Ёмонлик баъзи ҳолларда яхшиликка айланиши мумкин. Масалан, афюн дорисининг оз миқдорда қулланиши инсон учун фойдали бўлса, нормадан қўп ишлатилиши тесқари натижага олиб келади ёки зиёнқилар. Бу билан Ибн Сино яхшилик ва ёмонликнинг иккиёқлама табиатини очишга интилади.

Ибн Сино этикасининг муҳим томонларидан яна бири болаларни ахлоқий тарбиялаш масаласидир. У, тарбия қилишнинг ахлоқий фазилатларининг ривожланишида муҳим роль уйнашини фохмлади ва шунинг учун ҳам бу масалага катта эътибор берди. У бола тарбияси билан бола яхши ва ёмонни фарқиға борақилган бўлгандан сунг дарҳол шугулланишни маслахат беради.

Ибн Сино инсонни уз табиатиға қўра ижтимоий маъжудот, дейди. Шу сабабли одам жамоасиз ва ижтимоий муносабатларсиз яшай олмайди.

Ибн Сино ахлоқ категориясига яхшилик ва ёмонлик, лаззат, донолик, сахийлик, севги – мухаббат, камтарлик каби тушунчаларни киритади.

«Нимаики мавжуд булса – деб ёзади Ибн Сино – уз табиатига кура камолотга интилади. Мана шу камолотга интилиш уз мохиятига кура яхшиликдир. Нарса камолотга интилиб нуксонлардан кочади». Предметга хос булган нуксонлар унинг учун ёмонликдир. «Хар кандай предметнинг икки аспекти бор – дейди у – бу активлик ва пасивлик аспектларидир». Яхшилик активликка, ёмонлик эса тургунлик категориясига киради. Ёмонлик, Ибн Сино фикрича, предметлар мохиятида ҳам, ундан ташқарида ҳам булиши мумкин.

Ибн Синонинг карашича, дунёда зарурий таркибий қисм сифатида адолатли гармония мавжуддир. Масалан, «Ёмонлик мана шу гармониянинг зарурий таркибий қисмидир».

Ибн Сино фикрича, ахлокий тарбияда коллектив катта роль уйнаши керак. Коллективсиз бола тортинчок, эгаист булиб усади, унинг яхши ва ёмон хислатларини топиш қийин булади. Шунингдек, Ибн Сино болани ахлокий жихатдан тарбиялашда гуманитар ва табиий билимларнинг ролини алоҳида уқтиради. Буюк аллома уқтирганидек, муаллим уз укувчиларини яхши ахлокий фазилатларга, араб тили ва адабиётини яхши уқишга ургатиши керак. Бирор бир касбни урганиш ҳам Ибн Сино кайд этганидек, ахлокий тарбияга ижобий таъсир курсатади.

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Сино этикаси кейинги файласуф олимларнинг ахлоқ тугрисидаги таълимотига зур таъсир курсатди. Табиат инсонни яратувчисидир, дейиш билан Ибн Сино инсонга мустақиллик берди. Хуллас, Ибн Синонинг ахлокий карашлари прогрессив булиб, дунёвий фикрлари билан уйғунлашгандир.

Адабиётлар:

1. И. А. Каримов. Оллох калбимизда юрагимизда. Тошкент – 1999 йил.
2. М. Хайруллаев. Фаробий. Тошкент – 1963 йил.
3. И. А. Каримов. Имон ва инсон. Тошкент – 1991 йил.
4. М. Хайруллаев. Уйғониш даври мутафаккирлари. Тошкент – 1993 йил.
5. Ф. Бойназаров. Антик Дуне. Тошкент – 1990 йил.

3- мавзу. Ахлоқнинг структураси, моҳияти ва ижтимоий функциялари.

Режа:

1. Ахлоқий онг, унинг моҳияти ва мазмуни.
2. Ахлоқий амалиёт ва ахлоқий муносабатлар.
3. Ахлоқнинг ижтимоий функциялари.

Таянч тушунчалар:

Ахлоқий онг, ахлоқий амалиёт, ахлоқий талаблар, адолат, ҳуқ нормалари, индивидуал ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий ишонч, эпизодик ахлоқий муносабатлар, тургун ахлоқий муносабатлар, баҳолов, билиш, тарбиялаш функциялари.

Ахлоқ узгарувчан мураккаб тушунча. Ижтимоий онг сингари ахлоқ структурасини ҳам ижтимоий муносабатлар белгилайди.

Ахлоқ – киши ва жамият уртасидаги объектив узаро боғланишнинг идеологик ва психологик намоён булишидир. Аникроғи умумий ва индивидуал манфаатларни мувофиқлаш заруратининг ифодасидир. Шунингдек, ахлоқ шахс билан жамият уртасида юзага келадиган зиддиятларни бартараф этишнинг асосий шаклларида биридир.

Ахлоқ структурасига ахлоқий онг, ахлоқий амалиёт ва ахлоқий муносабатлар киради. Ахлоқнинг мазкур элементлари бир –бири билан узаро боғлиқ бўлса-да, нисбий мустақилдир.

Ахлоқий онг – ахлоқий талабларни, адолат тугрисидаги тасаввурларни шакллантирадиган назариялар ва қарашлар йигиндисидир. Умуман, онг сингари ахлоқий онг ҳам мавжуд ижтимоий борлиқнинг инъикосидир. Аммо ахлоқий онгда ижтимоий борлиқ эмас, балки кишиларнинг жамиятдаги ҳуқуқи уз ифодасини топади.

Маълумки, инсон ҳар қандай ҳатти – ҳаракатини онги орқали бажаради. Мазкур ҳатти – ҳаракатлар ҷамият учун фойдали бўлса, ахлокий онгнинг мазмунини ташкил этади.

Ахлокий онгнинг мазмунида ҳулк нормаларидан ташқари одат ва анъаналар ҳам муҳим урин тутати. Чунки одат ва анъаналарда ҳулк қоидалари бўлиб, турмушга мустаҳкам сингиб кетган ва тургун ҳаракатдаги бир хил ҳатти – ҳаракатларга кенг йул – йуриқлар қурсатади.

Тарихий таҷрибалар сифатида сайқал топган одат ва анъаналарда халқ руҳи, миллатнинг психик хусусиятлари ҳақда даврнинг белгилари узифодасини топган бўлади. Улар ҳаётӣ эҳтиёжлар таъсирида пайдо бўлади, шаклланади, сунг халқ томонидан қуллаб – қувватланади.

Демак, ахлоқ тараккиётидаги ҳар бир янги қадам эски, умрини утаб бўлган урф – одат ва анъаналарни унитиш ҳамда янги одат – анъаналарни ҳаётга жорий қилишдан иборат. Кишилар ҳаёт тарзини маъноли ва мазмунли қилган, шунингдек, ёшлар ахлокий тарбиясида муҳим роль уйнайдиган одат – анъаналарни авайлаб сақлайдилар. Уларни янги умуминсонӣ мазмун билан бойитиб авлоддан – авлодга мерос қолдирадилар.

Мавжуд расм – русум, урф – одат ва анъаналарни учга бўлиб қурсатиш мумкин:

1. Миллий урф – одат ва анъаналар.
2. Диний урф одат ва анъаналар.
3. Байналминал урф – одат ва анъаналар.

Ахлокий онг структурасидаги кейинги элементлар ахлокий туйғу, ахлокий ҳиссиёт ва ахлокий ишончдир. Агар ахлокий туйғу ва ахлокий ҳиссиёт бўлмаса, кишилар уртасида чин маънодаги ахлокий муносабатларнинг бўлиши мумкин эмас. Туйғулар, ҳиссиётлар ахлокий онгга ёркинлик ва тургунлик беради. Ҳиссиёт инсоннинг ахлокий ҳаётини тулақонли қилади. Ҳиссиётлар уз мазмунга қура ижобӣ (самимият,

рахмдиллик, хамдардлик, меҳрибонлик) ва салбий (мунофиклик, хасад, бахиллик, ичикоралик) турларга булинади.

Ахлокий онгда эмоционал томон интеллектуал томон билан (тажриба ва акл) чамбарчас боғланиб кетади. Хиссий тажриба булмаса, акл бум – буш ва уз навбатида акл иштирок этмаган хиссий тажриба курдир, деб таъкидлаган эди буюк немис файласуфи И. Кант.

Демак, акл хиссиётларга маълум ижтимоий йуналиш беради. Эмоционал хиссиётлар эса онгда узининг аклий асосини топади. Хиссиёт маълум маънода инсондаги ахлокийликни кучайтиради. Масалан, инсон уз хаётини хавфга куйиб, бошка одамга ёрдам бераётганда (сувга чукаётган одамни куткараётганда ёки ёнаётган уйдан болани олиб чикиш пайтида) ижтимоий муаммолар хакида уйламайди, бирор – бир нарсани мулжалламайди, мулохаза килиб утирмайди.

Бундай шароитда инсон хиссиётлар таъсирида булади. Бирок хиссиётлар маълум даражада хатти – харакатнинг ахамиятини белгилагани билан хамиша ҳам хулкнинг сабабчиси була олмайди. Факат катъий масалан, имон, эътикод ва ишончгина хулкнинг асосини ташкил этади.

Ахлокий ишонч шахснинг актив фаолият йуналишини, унинг муайян максадга интилишини ва хаёт позициясини белгилайди. Ахлокий ишонч узида рационал ва эмоционал томонларни ифодалаб, характерга тургунлик беради, шахснинг ахлокан етуклигини кафолатлайди.

Ахлокий онгнинг узига хос ва айни пайтда энг мухим элементи шахснинг ахлокий сифатларидир. Улар ижобий ва салибий ахлокий сифатларга булинади.

Ижобий ахлоқ сифатлари:

1. Камтарлик
2. Меҳнатсеварлик.
3. Хушмуомалалик.
4. Рахимдиллик.

5. Олийжаноблик.

6. Ростгуйлик.

Салбий ахлоқ сифатлари:

1. Хоинлик.

2. Ёлгончилик.

3. Хасадгуйлик.

4. Иродасизлик.

5. Мунофиклик.

кабиларга булинади. Ижобий ахлокий сифатлар шахснинг буюк бойлиги ҳисобланса, салбий сифатлар эса унинг нуқсонлари ҳисобланади. Ҳамма даврларда ҳам ахлокий сифатлар муайян мафкуранинг умумий йуналиши билан белгиланган.

Шундай қилиб, ахлокий онг жуда серкиррадир. У узида ижтимоий ҳаёт практикасида шаклланган нормаларни, одоб қоидаларини, одат – анъаналарни, ахлокий ҳиссиёт, туйғу ва ишончни, шахс ва маълум ижтимоий гуруҳ учун типиклашган сифатларни, ғояларни ифодалайди.

Ахлокий онг кишиларни қундалиқ фаолиятида, уларнинг ҳулкида, кишиларнинг амалий ҳаётида намоён бўлади. Шу сабабли ахлоқ структурасидаги иккинчи муҳим бир элемент – ахлокий практикадир. Ахлокий амалиёт – инсоннинг меҳнатга, коллективга, оилага, қариндошларга, дустларга муносабатидир. Унда шахснинг табиатга, жамиятга бўлган муносабати ҳам уз ифодасини топади. Бошқача қилиб айтсак ахлокий амалиёт амалда намоён бўладиган ахлоқдир.

Ахлоқлилиқ ва ҳуқ – ахлокий практикага қараганда торроқ тушунчадир. Ҳуқ – кишининг онги ва иродаси билан белгиланадиган ахлокий ҳатти – ҳаракатларнинг йигиндисидир. Кишиларнинг ахлокий ҳуқки жамиятнинг ахлокий муҳитини яратишда катта роль уйнайди. Ҳуқнинг биринчи элементи ҳатти – ҳаракатдир. Ҳатти – ҳаракатлар инсоннинг қундалиқ фаолиятидир. (онгли муайян мақсадга

йуналтирилган). Жамиятда мавжуд булган ахлокий талабларнинг ижобий хам салбий курунишлари хатти –характларда намоён булади.

Хатти – ҳаракатлар тугридан – тугри фаолият килишдангина иборат эмас. Улар фаолиятсизлик – сукут, пассивлик, лоқайдлик ёки имо – ишора, килик, караш тарзидаги муносабатларда хам ифодаланиши мумкин.

Хулқда, кишининг хатти – ҳаракатларида, унинг ички маънавий дунёси, фикри, туйғу интилишлари, одатлари уз аксини топади. Бошка кишилар мафаатларига дахлсиз булган «соф индивидуал» фаолият ахлокий жихатдан «бетараф»дир. Айтайлик киши балконда усаётган гулларга сув куйди. Бу ҳаракат ахлокий хам, ахлоксиз хам эмас. Борди - ю, бу киши бемор ётган, гуллари каровсиз ётган кушнисининг гулларини сугорса, тамоман бошка гап. Бу ҳолда у кишининг хатти – ҳаракати ахлокий мазмун касб этади.

Демак, инсоннинг хатти – ҳаракати уз – узидан эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг бир булагии булганлиги учун яхшилик ёки ёмонликдан иборат булади. Шунинг учун бирор–бир ҳаракат юксак мақсадлар ва ҳар қандай эгоистик мулжаллардан ҳоли амалга оширилса, бу ҳаракат ахлокий булиш билан бирга гузал ҳамдир.

Хатти -ҳаракатларинг ахлокийлик даражаси ҳамиша онглик даражасига боғлиқдур. Эркин онгли ва томомила ихтиёрий юзага чиққан ҳулқгина ахлокий кийматга эга булади. Ахлокий талабларни чуқур англаб етган киши эмас, балки шу талабларга қатъий риоя қилган одамгина одобли ва ахлоқлидир. Акс ҳолда, ҳар қандай мунофиқ одам узини ахлоқли қилиб қурсатиши мумкин. Шунинг учун хам ҳалқимиз «Одам оласи - ичида» деб бежиз айтмаган.

Ахлокий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг таркибий қисмидир. Ижтимоий муносабатларнинг ҳар қандай тури сингари, ахлокий муносабатлар хам ахлоқ нормалари билан чекланган кишилар, гуруҳлар, шахс ва жамият уртасидаги муайян боғланишлар системаси

тарзида мавжуддир. Шунга кура ахлокий муносабатлар эпизодик (фалокатга учраган одамга ёрдам курсатиш) ва тургун турларга булинади. Ахлокий муносабатлар кишиларнинг иродасидан ташкари пайдо булиб, ахлоқ нормаларининг қарор топиши жараёнида кишилар онги орқали утади.

Ижтимоий муносабатларнинг бошқа турларидан фарқ қилиб, ахлокий муносабатларда ҳамиша ва ҳамма жойда ахлокий нормалар ёки баҳолар таъсири қуриниб туради. Улар ахлокий фаолият, ҳуқ, ҳатти – ҳаракатларда, атрофдаги ижтимоий борлиққа нисбатан ахлокий таъсир курсатишда юзага чиқади. Ахлокий муносабатларда кишиларнинг фаолияти ва ҳатти – ҳаракатлари, улар муносабатларининг ахлокий–амалий ифодаси сифатида асосий урин тутати.

Ижтимоий онгининг бошқа ҳар қандай шакли сингари ахлоқнинг вазифаси ҳам ҳуқмрон мафкура учун хизмат қилишдан иборатдир. Ахлоқ ҷамият маънавий ҳаётининг қаттагина қисмини ташкил этади. У ҷамият тараккий этиши билан ривожланиб, бойиб боради. Шунингдек ахлоқ нисбий мустақилликка эга булиб, ҷамият тараккиётига у ёки бу тарзда таъсир курсатади. Бу дегани шуки, ҷамият тараккиётисида иқтисодий омиллар қанчалик муҳим роль уйнаса, ахлокий омиллар ҳам шунчалик прогрессив роль уйнайди.

Одатда ахлоқнинг умумий функциялари: тартибга солиш (бошқарув) стимули, баҳолаш, қилиш ва тарбиялашдир. Амалда эса уларнинг барчаси бир – бири билан қирмашиб қбир – бирини тулдиради, бир – бирига утиб туради, бири бошқаси орқали амалга ошади.

Ахлоқнинг бошқарув функцияси бошқа функцияларини узиға буйсундиради ва уюштиради. Ахлоқ фалатгина йул – йуриқ, курсатма берибгина қолмай, балки у шахси маълум ҳатти – ҳаракатға йуллайди, айрим қолларда буйруқ беради.

Ахлоқнинг бошқарув функцияси, энг аввало, ахлокий талабларни ва ахлокий курсатмаларни ишлаб чиқишда муҳим роль уйнайди. Бир

ижтимоий система урнида иккинчи бир ижтимоий система қарор топса, янги ижтимоий система манфаатлари учун хизмат қиладиган ахлоқий талаблар ва ахлоқий қўрсатмалар шак шубҳасиз ишлаб чиқилади.

Ахлоқнинг баҳолав функцияси, биринчи навбатда, анна шу ишлаб чиқилган ахлоқий талаб ва қўрсатмаларга кишиларнинг риоя қилишларини назорат қилиш учун хизмат қиладди. Бу функция ижтимоий мақсадлари тугрилигини тасдиқлайди ёки рад этади. Баҳолаш бўлмаса, ахлоқнинг узи ҳам бўлиши мумкин эмас. Ахлоқий баҳолашнинг асоси яхшилик ва ёмонлик негизига қўрилади.

Ахлоқнинг билиш функцияси ижтимоий онгнинг бошқа ҳар қандай шакллари каби ижтимоий борлиқни акс эттиришдан иборат. Ахлоқ мавжуд ёки шаклланаётган ижтимоий муносабатларни қўнунлар тарзида эмас, балки жамиятнинг талаблари ва шахс манфаатлари акс этган муайян мақсадлар, қўялар, орзу – умидлар, хоҳишлар тарзида акс эттиради. Ахлоқий онг кишилар ҳулкини ҳам муайян норма ва принципларда акс эттиради. Ҳуллас, инсоннинг ижтимоий борлиқ тугрисидаги билимларининг қенгайишида ахлоқий муносабатлар ҳам муҳим роль уйнайди.

Маълумки, ахлоқий тарбия кишининг ахлоқий қиёфаси, унинг иродаси, уз –узини англаши ва характерининг шаклланишида фавқулотда қатта аҳамиятга эга. Киши томонидан қабул қилинган тарбия талаблари унинг маънавий қиёфасида характерли белгилар ва ахлоқий сифатларни шакллантиради. Ахлоқнинг тарбиялаш функцияси инсон қамолотида беқиёс аҳамият қасб этади. Унинг аҳамияти тугрисида буюқ рус тадқиқотчиси Белинский «Тарбия билан инсон қисмати ҳал этилади» деб ёзади.

Ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, ахлоқ ижтимоий тараққиёт маҳсули бўлганлиги учун унга доим узғариб борадиган ижтимоий борлиқ таъсир қўрсатиб туради. У узида жамиятга ҳос бўлган барча узғариш ва қиёддиятларни акс эттиради. Шунинг учун ҳар қандай янги ахлоқ жамият

хаётида муҳим роль уйнаган халқ оммаси фаолияти натижасида қарор топади. Шу сабабли ахлоқ эгаси ҳамиша халқ бўлган.

Адабиётлар:

1. И. А. Каримов. Ўзбекистон, миллий истиклол, сиёсат, иқтисод, мафкура. Тошкент – 1993 йил.
2. И. А. Каримов. Танланган асарлар. 1-,2-,3-,4- жилдлар. Тошкент – 1996-97 йиллар.
3. Х. А. Шайхова. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий қамолот. Тошкент–1993 йил.
4. Э. Юсупов. Маънавий қамолот омиллари. Тошкент – 1995 йил.
5. М. Саттор. Ўзбек удумлари. Тошкент – 1991 йил.
6. Этика. Тошкент – 1993 йил.

4-Мавзу: Этиканинг асосий категориялари (2-соат)

Режа:

1. Этика категориялари тугрисида умумий маълумот.
2. Яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, ахлокий эркинлик ва ижтимоий бурч тушунчалари.
3. Ор-номус. Кадр-киммат, шаън, виждон ва имон тушунчалари.
4. Савоб ва гуноҳ, ҳалол ва ҳаром, умрининг маъноси тушунчалари.

Таянч тушунчалар:

Ахлокий категория тушунчаси, баҳоловчи-норматив муҳокама, инсоннинг ижтимоий моҳияти, жамоатчилик фикри, яхшилик ва ёмонлик, таҳкирлаш ёки қоралаш, мажбурият, шахсий манфаат, ижтимоий манфаат, шахсининг киммати, индивидуал баҳо бериш, шон-шухрат, ахлокий баҳолаш, назорат қилиш, социал туйғу, ижтимоий меҳнат амалиёти, виждон, ҳаётнинг олий мақсади.

1. Этика категориялари ахлокий муносабатларнинг объектив қонуниятларини акс эттиради. Уларда кишилар ҳатти-ҳаракатлари, ҳуқуқ-атворлари синфий-тарихий нуқтаи назардан маъқулланади ёки қораланади. Этика категорияларининг узиға ҳослиғи шундаки, уларға фан сифатидағи этиканинг назарий асосини ташкил этувчи ахлоқнинг энг муҳим томонлари ва элементлари умумлашган ҳолда ўз ифодасини топади.

Ахлоқ категориялари чинакам илмий қарашлар пайдо бўлмасдан қўп даврлар олдин вужудга келган. Бу категориялар турли даврларда турлича мазмун қасб этган. Бироқ ахлоқ категориялари ўз мазмуни жиҳатдан объективдир. Лекин улар кишиларнинг субъектив баҳоларисиз мавжуд эмас. Чунки этика категорияларининг руёбга чиқишида субъект асосий ролни ўйнайди. Масалан. Яхшилик ҳам. ёмонлик ҳам муайян ҳуқуқ-атвор

эгаси булган шахс хатти-харакатида руёбга чикади. Об'ективлик ва субъективликнинг бу диалектикаси барча ахлокий категорияларга тааллуқлидир.

Этика категорияларининг купчилиги карама-карши характерга эгадир. Чунончи, яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик бахт ва бахтсизлик, виждон ва виждонсизлик ва хоказо. Хар бир категориянинг узига хос хусусиятлари бор ва у шахс билан жамият уртасидаги алоқаларнинг маълум томонларини акс эттиради. Баъзи бир категориялар уз мазмуни жихатдан умумий булиб, ахлоқ соҳасини нисбатан жуда кенг камраб олади. Бундай категориялар жумласига яхшилик, ёмонлик адолат ва адолатсизлик тушунчаларини киритишимиз мумкин булади. Бошка бир категориялар эса нисбатан тор маъноли категориялар булиб, (бурч, виждон, шаън, бахт) ахлокий муносабатларни шахснинг ички дунёси орқали бирмунча яккол акс эттиради.

Бундан ташқари айрим категорияларда баҳолов (баҳолаш) характери устун булса, (яхшилик, ёмонлик, адолат) айрим категорияларда эса (бурч, виждон) буйруқ характери кучли булади.

Утмишдаги этикавий системалари, одатда, у ёки бу категориянинг устунлиги ва унга бошқаларнинг тобелиги асосига қурилган. Масалан, Арасту ва Афлотун этикасида – яхшлик, Кантда – бурч, Гегелда – виждон, Демокрит, Эпикур, Фаробий ва Фейербахда – бахт белгиларчи категория ҳисобланган

Ахлоқнинг норма ва принциплари категорияларининг мазмунини ойдинлаштириш учун хизмат қилади. этика фанининг категориялари жамият ривожланиши билан янгича белгилар касб этиб, узғариб ва ривожланиб боради. Шунинг натижасида бутун категориялар системаси ҳам этика фанининг назарий равишига мос равишда янгича тушунчалар билан бойиб боради.

2. Яхшилик ва ёмонлик ахлокий онгнинг бирмунча умумий тушунчаларига мансуб булиб, ахлоқлилик билан ахлоқсизликнинг фарқи

ва карама-каршилигини яхлит бир шаклда ифода этади. Кишилар бу категориялар оркали теварак-атрофда содир булаётган ходисаларни баҳолайди.

Яхшилик ва ёмонлик категорияси инсоннинг хатти-харакатини, ахлокий сифатини, мавжуд синфларнинг узаро муносабатини, жамиятнинг умумий ахволини баҳолаётганлигига караб катта мазмун касб этади. Яхшилик-ёмонлик кутбий, бир-бирини инкор этувчи категориялардир. Агар яхшилик категориясида ахлокий идеалга мос келадиган нарсалар хақидаги тасаввурлар жамланган булса, ёмонлик категориясида эса, кишиларнинг ахлокий идеалига зид булган, прогресснинг қарор топишига тускинлик келадиган ҳамма нарсалар хақидаги тасаввурлар ифодаланади. Бу категориялар ҳам барча бошқа ахлокий тушунчалар сингари тарихан узгарувчандир.

Яхшилик ва ёмонлик тушунчаларини тадқиқ этишда буюк немис файласуфи Г.В.Ф.Гегель ҳаммадан узиб кетди. У биринчи булиб яхшилик ва ёмонлик категорияларини диалектика алоқадорликда урғанади. Гегель яхшилик ва ёмонликнинг тараккиёти зиддиятлар оркали, бирининг иккинчисига утиб туриши оркали содир булади, деб ҳисоблайди. У «ёмонлик» нинг факат салбий томонини қурган файласуфлардан фарқли уларок «ёмонлик» тушунчасида икки ёклама маъно борлигини қўра олди. «Гегелдаги ёмонлик да тарихий тараккиётнинг ҳаракатлантирувчи қуч намоён булади. Унинг икки ёклама маъноси шу билан ифодаланади» деб ёзади Ф.Энгельс.

Гегель яхшилик ва ёмонликнинг баҳо мезони субъектив баҳо эмас, балки жамоатчилик фикридир, деб ҳисоблайди. Тугри, у мазкур категорияларни текширишда уларнинг синфий мазмунини назарга олмайди. Бу унинг катта ҳатоси эди.

Яхшилик ва ёмонлик масаласи факат умуминсоний этикада узининг асл илмий ечимига эга булди. Умуминсоний этика инсоният олаmidан ташқарида ва унга боғлиқ булмаган ҳолда яхшилик ва ёмонликнинг

булмаслигини исбот килиб беради. Умуминсоний этика инсон хатти-харакатидаги ахлокий нарсаларнинг ҳаммасини яхшилик гайри-ахлокий нарсаларнинг ҳаммасини эса ёмонлик, деб талкин этди.

Колаверса, жамиятдаги социал гурухлар яхшилик ва ёмонликка турлича тушунадилар. Албатта бу нарса унинг икки ёклама табиатидан келиб чиқади. Ф.Энгельс уктурганидек, синфий карама-каршилиқ вужудга келган даврдан бошлаб тарихан халокатга маҳкум этилган синфлар наздидаги ёмонлик прогрессив синфлар учун яхшилик бўлиб келган. Тугри, маълум даврдагина яхшилик бўлиб келган. Масалан, ибтидоий тузумнинг сунгида вужудга келган кулдорлик формацияси бир томондан ёмонлик иккинчи томондан эса яхшиликдир. Чунки унинг урнига (гарчи ёмонлик булса-да) прогрессив ҳаёт тартиби вужудга келди. Ёки ижтимоий мулкни хусусийлаштириш ёмонликдир, бироқ бу ёмонлик нисбий характерга эга бўлиб, иккинчи томондан яхшиликдир, чунки адолатли демократик жамиятнинг иктисодий негизи бўлиб қолади.

Яхшилик ҳамиша тарихан қонуниятдир ва узининг зидди ёмонликсиз мавжуд бўлмайди. Яхшилик ва ёмонлик уртасидаги бу зиддият жамият таракқиётининг негизи бўлиб ҳисобланади.

Инсон ҳулкида эса яхшилик билан ёмонликнинг карама-каршилиқ диалектикаси инсоннинг уз-узини тарбиялаб, қамолатга етишишида ички стимулга айланади. Бунда «ёмонлик» бевақт улим, рад қилинган севги, турли қасаллик, ҳафгарчилик сакланиб қолади.

Яхшилик инсон ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Шунинг учун инсон уз ҳаёти фаолияти давомида эзгу ишлар қилишда интилиши лозим. Муҳаммад Заҳриддин Бобур ахлокий қарашларида яхшилик эзгуликнинг рамзи қилиб уқтирилади.

Бори элга яхшилик қилгилки ондин яхши йук,

Қим дегайлар дайр аро қолди қалондин яхшилик.

Ёки Ҳазрат Алишер Навоий қаманимизни яхшилик қоялари ила сугорилганлиги билан характерланади:

Бу гулшан ичра йукдир бако гулига сабот,

Ажаб саодат эрур чикса яхшилик бил от.

Эркин Вохидов эса инсонлар уртасидаги муносабатларда ширин ёлгондан, аччик хакикатнинг яхши эканлигини улуглайди: Яхшидир, аччик хакикат лек ширин ёлгон ёмон.

Адолат бу – тенгликнинг хакконий ва такдирланиш ёки жазоланишнинг зарурий улчовидир. Бошка ахлокий категориялар сингари у хам шахс билан жамият уртасидаги муносабатларни камраб олади. Аникроги, у шахс билан жамият уртасидаги муносабатларни шунчаки камраб олади эмас, балки шахс ва ижтимоий бирликнинг иктисодий, ҳукукий хамда сиёсий ҳолатини кайд килади.

Адолат яхшилик категорияси каби ижтимоий муносабатларнинг ҳамма томонларига дахлдор. Факат у кишиларнинг кундалик амалий ишлари (такдирлаш жазолаш, меҳнатга караб таксимлаш) билан янада конкретрокдир ва мустаҳкамрок боғлангандир.

Адолат энг аввало, у баҳолав категориясидир. У ижтимоий онгнинг икки шакли: ахлоқ билан ҳуқуқни бир-бирига боғлаб туради. Этика ва ҳуқуққа доир таълимотлар тарихида адолат мутлоқ ҳуқуқий категория деб талкин этилган. (Спиноза Тоббс, Гегель). Бирок адолат уз навбатида ахлокий тушунча сифатида намоён булади. Чунки умуминсоний талаблар: ҳаёт ва шахс кадр-кимматини сақлаш ҳуқуқи биринчи навбатда мана шу адолат категориясидан урин олган. Иккинчидан, адолат категорияси ҳуқуқ вужудга келмасдан аввал пайдо булган ва кишилар ва жамият уртасидаги муносабатларни тартибга солишга хизмат килган.

Кейинчалик давлат пайдо булди ва ҳуқуқий талаблар ишлаб чиқилди. Ҳуқуқ адолатнинг энг оддий талабларини ёклаб чиқишга мажбур булди. Адолат ҳуқуқий муносабатлар соҳасида катта аҳамият касб этди. Адолат жиноят ва жазо, ҳуқуқ ва мажбурият уртасидаги муносабатларни уз диккат марказига олди. Хуллас, адолат ҳуқуқ нормасининг муҳим ижтимоий-этикавий мезони сифатида майдонга чиқди. Адолат ва ҳуқуқ

бир-бирига узаро таъсир курсатади, купинча адолатнинг ахлокий аспекти шу даражада мазкур категориянинг соф этикавий аломатлари йуколиб кетганидан булади.

Адолат факат ижтимоий-сиёсий ходисаларгина эмас, балки шахснинг узаро муносабатларини ҳам баҳолашга хизмат килади. аникроги, кишиларнинг бир-бирларига муносабатларида тенглик нисбати ва жамоат томонидан шахс хулкига карата куйиладиган ахлокий талабларнинг ҳаққонийлигини йуналтириб турувчи ахлоққа мос ижобий нормалар йигиндиси сифатида майдонга чиқади.

Муайян ахлоқ системасида қабул килинган, кишининг ахлокий бурч ва мажбуриятлари тушунчасига мос келадиган хатти-ҳаракатлари адолатли ҳисобланади.

Бошқа миллат, ижтимоий аҳвол ва жинсдаги кишининг кадр-кимматини ерга уриш, ор-номусини топташ, халқнинг миллий ифтихорини оёқ-ости килиш ва унга бегона иродани зурлаш адолатсизликнинг айнан узидир. Демак. Адолат ахлоқ тушунча сифатида инсоннинг ор-номуси, кадр-киммати, ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳимоя килади.

Баъзи ҳолларда адолатнинг ахлокий мазмуни билан ҳуқуқий мазмуни уртасида зиддият тугилиши мумкин. Масалан, «Болажонгина киз» фильмидаги қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатини ҳуқуқий нуқтаи назардан ноурин ахлоқий нуқтаи назардан уринли деб баҳолаш лозим. Унинг хатти-ҳаракати шунинг учун ҳам ноуринки, у судьянинг котиби сифатида уз амалини суистеъмол килади. яъни ота-онаси ташлаб кетган болаларни уз фарзанди килиб расмийлаштириб олади. Унинг хатти-ҳаракати шунинг учун ҳам уринлики, у чинакам инсонпарвар шахс сифатида қаровсиз қолган гудакларни уз ҳимоясига олади. Уларни катта кийинчиликлар билан едириб кийинтиради. Демак, у узининг инсоний бурч ва мажбуриятларига қарши бора олмайди. Мана шу уринда адолат намоён булади, адолат юзага чиқади.

Маълумки, адолат тугрисидаги тасаввурлар минг йиллар давомида аста-секинлик билан халк онгидан жой олади. Адолат тугрисидаги дастлабки бундай тасаввурлар аввал эртак ва афсоналарда, кейинчалик орзу ва хаёлларда шаклланади. Масалан. Фаробий, Беруний, Ш.Фурье, С.Симон, Чернишевский таълимотларида адолатли жамият тугрисидаги карашлар баён килинганлиги фикримизнинг исботидир. Инсоният тарихида адолатни англамасдан туриб буюк воқеалар булган эмас. Чинакам социал адолат шахснинг хақиқий эркинлиги ва эксплуатациядан озодлигидир.

Хулоса қилиб айтсак, адолат яхши ва ёмон, ҳалол ва ҳаром. Савоб ва гуноҳ ҳисобланмиш ҳулқ, фикр ҳамда қарашларнинг ижтимоий улчовидир, яхшиликнинг қарор топиши ва ёмонликнинг барҳам топишининг энг таъсирчан омилдир.

Эркинлик ва бурҷ этика фанининг муҳим тушунчаларидан биридир. Эркинлик ва бурҷ моҳият эътибори билан бир-бири билан алоқадор булган ҳам фалсафий ҳам ахлоқий тушунчалардир. Бурҷни эркинликдан ажратиш мумкин эмас, чунки бурҷни эркинликдан ажратиш бир ёқлама жамиятга бўйсундиришни оқлаш булса, эркинликни бурҷсиз урганиш эса, ижтимоий ахлоқни инкор қилишга уринишдир. Ахлоқий эркинлик умумий маънода ахлоқий заруриятнинг амалга ошувидир. Ахлоқий зарурат муқаррар ҳулқдир. Бошқача айтганда жамиятнинг ахлоқий талаблари, урф-одатлари уз маъноси жихатдан объектив заруратдир.

Ахлоқий эркинлик – шахснинг ижтимоий-ахлоқий заруратни англаши, уни ихтиёрий қабул қилиши ва уз ҳулқ йулини онгли, ихтиёрий танлаши ҳамда узига узи ҳокимлигидир. Шахснинг ахлоқий эркинлиги даражаси унинг ахлоқий заруратни қанчалик чуқур тушуниши ва унга изчил амал қилишига боғлиқдир. Бу шу маънодаки, юксак ахлоқли кишига ташқаридан назоратнинг ҳожати йуқ. Бундай кишилар ахлоқий талабларни имон-этикод даражасига қутарадилар. Бундай кишиларга узбошимчалик мутлақо ётдир.

Дархакикат, инсон ахлокий эркин булгандагина, яхши-ёмонни узи эркин ажратгандагина, унинг бошка инсонлар, оила ва жамият олдида маъсуллиги устун булади. Шунинг учун хар бир инсон хамма вақт уз хулкини узи танлаши, яхши ва ёмонни ажрата олиши лозим. Кишида бундай имконият канча кенг булса, унинг маъсулияти хам шунча ортади. Бошкача айтганда, кишилар шахсий маъсулиятни канчалик чуқур хис килсалар, улар ахлокий эркинлик имконияти хам шунчалик кенг булади.

Ахлокий бурч – шахс, ижтимоий гуруҳнинг жамият талабларидан келиб чикадиган муайян вазифаларни чин дилдан бажариш заруратини ифодалайди. Ахлокий бурч – ижтимоий бурчнинг виждон амрига айланишидир. Агар ижтимоий бурч ташки объектив зарурат булса ахлокий бурч эса, жамият талабларининг шахснинг ички эҳтиёжларига, истак-хоҳишларига айланишидир.

Ахлокий бурч – вазифа, мажбуриятни бажариш, маъсулият тушунчалари оркали руёбга чиқади. Ижтимоий ҳаёт инсон зиммасига маълум вазифаларни юклайди. Инсон мазкур вазифаларни бажармасдан иложи йук. Чунки бу вазифаларни бажариш маълум бир ижтимоий заруратни амалга оширадир. Шу йул билан ахлокий бурч шахс билан жамият уртасидаги муносабатларни тартибга солиб туради. Бирок ваифалар ва бурч бир хил нарсас эмас. Инсоннинг катор вазифалари борки, улар бевосита ахлоқий бурч эмас. (Масалан, гигиеник вазифалар).

Шахснинг ижтимоий аҳамиярга эга булган бошка инсонларга ёки жамиятга дахлдор булган вазифалари борки. Улар ахлокий бурч маъносини ташкил этди.

Хуллас, бурчга ихтиёрий амал килинали. Бурчга ихтиёрий амал килиш шахснинг юксак ахлокий онгидан ва букилмас иродасидан далолат беради. Демак, ахлокий бурч жамиятнинг ижтимоий-зарурий талабларига онгли ихтиёрий риоя килиши, уларни ихтиёрий бажаришидир.

Бурчнинг маъноси жуда кенг, яъни у жамиятда купчилик тан олган барча ахлоқ-одоб қоидаларини уз ичига олади. Уларнинг хар бирини

бажариш инсоннинг ахлокий бурчидир. Шарк этикаси анъаналарига биноан бурчнинг маъносини ташкил этувчи умумахлокий қоидалардан намуналар келтирамиз.

1. Фарз амаллари: оилани таъминлаш, ижтимоий маъсулиятлилик, интизомлилик, нафс-хафоба берилмаслик, сузда тугрилиқ узгалар ҳаққига хиёнат қилмаслик, ота-онага ҳурмат, ҳаромдан сақланиш ва ҳоказо.

2. Ваҷиб амаллари: Ваъдага вафо, эр-хотиннинг узаро ҳушмуомалалиги, яхшилиққа яхшилиқ қайтариш, гина сақламаслик, айбсиз кишини гийбат қилмаслик, фарзандларга илму-одоб бериш ва ҳоказо.

Ахлокий бурч ҳам шахсий бурч, ҳам ижтимоий бурчни қамраб олади. Шахсий бурч замирида шахсий фактлар ётса, ижтимоий бурч замирида эса ижтимоий манфаатлар ётади. Шахсий бурчни ижтимоий бурчга қарама-қарши қўйиб бўлмаганидек, шахсий манфаатни ижтимоий манфаатга қарши қўйиб бўлмайди. Аслида ижтимоий манфаатлар шахсий манфаатларнинг йигиндисидир. Шунинг учун шахсий манфаатлар учун қураш, энг аввало, ижтимоий манфаатлар учун қураш демакдир.

Ижтимоий бурчни чуқур англаш инсонга уз хатти-ҳаракатларини жиддийлик билан уйлаб қилиш, онгли муносабатда бўлиш заруратини юқлайди. Инсоният тарихи шу нарсага гувоҳки, таракқиётнинг муайян босқичларида бурч ҳисси жамиятни ҳаракатга келтирувчи қудратли қучга айланган. Масалан, Жалолиддин Манғуберди, Спитамен, А.Навоийлар жасорати бунга ёрқин мисолдир.

Ижтимоий бурчни бажариш маълум даражада уз-узини синовдан утқизиш эканлигини А.Навоий, М.Улугбек. Фаробий, Ибн Сино, Беруний ва бошқа мутафаккирлар ҳаёти фаолиятида қуришимиз мумкин.

Бурч мазмунига қура ҳилма ҳил шаклларда намоён бўлади.

1. Миллий бурч
2. Синфий бурч
3. Оталик бурчи

4. Оналик бурчи
5. Фарзандлик бурчи

Инсон касби-кори билан боғлиқ бурчлар.

1. Укитувчилик бурчи
2. тарбиячилик бурчи
3. Шифокорлик бурчи
4. мухандислик бурчи

3. Шаън (ор-номус ва кадр-киммат) ахлокий тушунчалар тизимида ҳам назарий ҳам амалий ахамиятга бўлган кенг маъноли тушунчадир. Унинг моҳияти ор-номус ва кадр-киммат тушунчаларининг мазмунида янада тулик юзага чиқади. Шаън, ор-номус ва кадр-киммат тушунчалари ҳам бошқа ахлокий тушунчалар сингари шахс билан жамият уртасидаги муносабатларни тартибга солиб туради. Шунингдек, бу тушунчалар кишиларнинг хулқ-атворида таъсир курсатадиган муҳим ахлокий омил сифатида намоён бўлади.

Кадимги Юнонистонда уз-узини улдиришни ор-номус ва кадр-кимматсиз яшашдан кура афзалроқдир деб ҳисоблаган. «Инсон улса ёки уз уйдан маҳрум бўлса, дейди Эпиктет, - бу ҳол аянчли эмас, чунки буларнинг ҳаммаси инсонга хос эмасдир. Агар инсон узининг ҳақиқий мулкани, яъни уз инсоний ор-номусини ва кадр-кимматини йукотса, бу ачинарли ва аянчлидир».

Хуллас, шаън, ор-номус ва кадр-киммат тушунчалари турли даврларда турлича мазмун ифодалаб, секин-аста умуминсоний мазмунга эга бўлиб борган. Хусусан, ор-номус ва кадр-киммат тушунчалари ибтидоий кишилар ахлокий онгидаёқ вужудга келган. Ижтимоий тенгликка асосланган у даврда ор-номус ва кадр-киммат «шахсий» эмас, балки маълум бир уруг ёки қабила тартиботи сифатида юзага чиққан. Бу дегани шуки, ор-номус ва кадр-киммат коллектив характерида бўлган, шунинг

учун уруг аъзоларидан бирининг хакоратланиши, аслида, уша уругнинг хакоратланиши деб тушунилган.

Ижтимоий тенгсизликка асосланган цивилизация эса, ор-номус ва кадр-киммат тугрисидаги ахлокий тасаввурларнинг мохиятини тубдан узгартириб юборди. Окибатда, гражданлик кадр-киммати тушунчаси айдо булди. Бу дегани шуки, ижтимоий тенгсизликка асосланган жамиятга келиб шахс давлат доирасида уз кадр-кимматига эга булди. Шу дакикадан бошлаб ор-номус ва кадр-киммат тушунчалари факат озод грагиданларгагина мансуб булиб куллар эса хеч кандай кадр-кимматга эга эмасди, чунки улар инсон каторига кушилмаган.

Урта асрларда рицарлар шахсий кадр-киммат ва ор-номусни харбий шон-шухрат билан чегаралаб мутлоклаштирганлар. Кейинчалик рицарлик кадр-киммати ва ор-номуси замирида дворянларнинг шаън тугрисидаги тасаввурлари шаклланди.

Феодаллар ор-номуси эса, тоифа имтиёзлари ва обрусилар билан боглик булган. Авлод канчалик бой ва куп унвонга эга булса, унинг вакиллари шунчалик аслзода ва хурматга созовор булган. Аждод шон-шавкати шу уруг эгаси булмиш кишининг хакикий беномуслигини беркитиб, авлоддан-авлодга утган.

Хуллас, ор-номуснинг феодал-аристократик тушунчаси ташки дабдаба ва кургазма характерида булган. Содда килиб айтсак «усти ялтирок – ичи калтирок» формада булган. Шунинг учун улар сиртдан одобли куринишга харакат килганлар. Бирок улар ор-номуснинг хакикий мезонини ёки меъёрини, яъни хакоратлаш ва жанг килишнинг умумий коидаларини ишлаб чикканлар. Дуэль улар ишлаб чиккан умумий коидалардан биридир.

Дуэль арзимас даражадаги ёки хакоратланган кадр-кимматни хаётдан кечиб булсада, саклаб колишга хизмат килган., дворянлар тоифаси ор-номусининг зарурий белгисига айланган. Дуэль не-не кобилиятли йигитларни хаётдан эрта куз юмушига мажбур этган. А.С.Пушкин,

М.В.Лермонтовлар дуэль курбонларидир. Умуминсоний ахлоқ нуктаи назаридан эса, дуэль бу ор-номусни химоя килувчи восита эмас, балки ута кетган ахлоқсизлик машгулотидир.

Аслида умуминсоний ахлоқ нуктаи назаридан ор-номус ва кадр-киммат тушунчаси ҳамма даврларда ва ҳамма халкларда бир хил талкин этилган. Чунки, ор-номус, кадр-киммат, шаън кабилар инсонни олий жонзот эканлигини улуғловчи ахлокий туйгулардир.

Демак, ор-номус ва кадр-кимматни мутлоклаштириш ёки аксинча ерга уриш шубҳасиз одобсизлик ҳисобланади.

Инсоният ахлокий тараккиётида факат айрим социал гуруҳларгина бу тушунчаларни мутлоклаштирганлар. Урта Осиё халклари этикасида бу тушунча муътадил маънода қабул килинган. Чунки, Шарк алломалари шаънини комил инсон учун энг зарурий фазилат ҳисоблаганлар.

Мухаммад пайгамбар уз ҳадисларида шаън, ор-номус ва кадр-кимматнинг шундай мукамал ва муътадил системасини ишлаб чиққанки, унинг мазмуни раҳимли ва меҳрибон Оллоҳ номи билан боғланган. Унинг нуктаи назарига, инсон-Оллоҳнинг буюк кашфиётидир. Оламдаги мавжудодлар ичида ундан азизи, ундан мухтарами, ундан улуғи йук. Ҳамма мавжудодлар инсон учундир. Чунки инсон уни улуғловчи ягона ақлли жонзотдир.

Хуллас, улуғ пайгамбарнинг ҳадислари инсонларни ор-номус талашмокликка эмас, балки уларни эзгуликка, савоб ишларни амалга оширмокликка ундайди. «Агар сизни бирор киши ҳақоратласа ва сизда йук айблар билан айбласа, уни унда бор айблар билан айбланг, уни қуяверинг. Шунда гуноҳи унга, савоби сизга булур. Ҳеч кимни ҳақоратланг» (21)

Демак. Ҳадислар ор-номус ва кадр-кимматга нисбатан ахлокий етукликни, ҳамда ақлий камолотни юқори қуяди: «Ораларингизда салом беришни кенг таркатинглар юбир-бирларингга муҳаббатларинг зиёда булади» (142)

Куриниб турибдики, Шарк этикасида комил инсон, ислом этикасида эса мумин тушунчалари ахлокий етукликнинг рамзи хисобланади. Бу этикада ор-номус, кадр-киммат ва шаън тушунчалари жуда кенг маънода, миллатга, динга, тилга ва имон-эътикодга нисбатан талкин этилади.

«Мумин муминнинг кузгусидир, - дейилади Мухаммад алайхисалом хадисларида. – мумин муминнинг биродаридир, ёддан чикканини ёдга туширади, камчилигини коплайди; моли, жони ва ор-номусини химоя килади» (892) ёки «ёнида кушниси оч туриб, узи туйган одам мумин эмас» (682) ва хоказо.

Хулоса килиб айтганда ахлокийлик, инсон аклий етуклигининг мевасидир. Ор-номус, кадр-киммат туйгуларини, бошқаришда акл бевосита рахнамо булмоги шарт. Акс холда шаън тушунчасини тор маънода талкин этиш инсонни ахлокий жихатдан мажрух килиб қуйиши мумкин.

Куриниб турибдики шаън кенг ва тор маъноларга эгадир. Шаъннинг кенг маъноси унинг умуминсоний мазмунини янада бойитади ва у охир оқибатда ижтимоийлик касб этади. масалан. Она юрт шон-шавкати учун курашмоқлик, миллат шаънини химоя қилмоқлик, оила шаънига доғ туширмаслик ва хоказо.

Шаъннинг тор маъноси индивид ахлокий туйгулари билан боглик булиб, унинг ижобий ва салбий томонлари шахс хулкида у ёки бу тарзда намоён булади. Масалан, йигитлик шаънига доғ тушириш ёки йигитлик шаънини химоя қилиш ва бошқалар.

Шуни унутмаслик керакки, ор-номус ва кадр-киммат инсон ахлокий етуклигининг муҳим белгисидир. Бирок ҳар қандай шаън ва ҳар қандай ор-номус ҳам ахлоқ доирасидагина инсон учун зийнат хисобланади. Борди-ю, у ахлоқ доирасидан ташқари чикса, (масалан, дуэль) энди у ҳақиқий шаън ва ор-номус хисобланмайди. Масалан, дейлик, буйига етган опангиз билан бирор йигит гаплашиб турган булса, бу уринда ор килиб у

билан якалашиш, бу энди ор-номусни химоя килиш эмас. Балки одобсизликдир.

Х.Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасидаги Анор хола Омон билан Зайнаб муносабатидаги узаро мойилликни билгач, ор-номусдан куйиб кул булади. Албатта, Зайнаб билан Омон муносабатини бундай тартибда қабул килиш одобсизликдан бошқа нарса эмас. Демак. Ор-номус ва шаънни абсалютлаштиришнинг охири одобсизликка олиб боради.

Энди кадр-киммат тушунчасига келсак, у купрок инсоннинг жамиятдаги конкрет ахволи билан узвий богликдир. Тугри бизнинг «Ўзбекистон Конституцияси» хар бир шахснинг ор-номуси ва кадр-киммати конун йули билан химоя килинади. Аммо бу конунлар шахснинг жамиятдаги конкрет ахволини яхшилапти, деб булмайди. Чунки ор-номус, кадр-киммат ва шаън каби ёзилмаган конунлар (ахлоқ нормалари) мавжудки, булар хам шахс билан жамият уртасидаги муносабатларни тартибга солиб туришда мухим роль уйнайди.

Аввалам бор инсоннинг кадр-киммати меҳнатга булган муносабатига караб белгиланади. Шунинг учун бизда уз касбининг усталари хурмат ва эҳтиром билан тилга олинади. Демак, шахснинг жамият, эл-улус учун килган меҳнати канчалик фойдали булса, унинг юрт олдидаги кадр-киммати шунчалик баланд булади. Халкимиз орасида машхур булган Меҳнат қахрамонлари Кори Ниёзов, Мусо Тошмуҳаммад угли Ойбек, Гафур Гулом ва бошқа илму фан даргалари шулар жумласидандир.

Халкимизда «Утирганда урнинг булсин» ёки «корнимга эмас—кадримга йиглайман» деган хикматли сузлар бор. Бу хикматлар бевосита инсон кадр-кимматига дахлдордир. Чунки инсон катта оиланинг аъзоси булса-ю, урни булмаса, катта коллективнинг вакили булса-ю, кадри булмаса, бундай инсонлар тугрисида ижобий фикрларни айтиб булмайди. Факат инсон узининг яхши фазилатлари билан оилада, коллективда хурмат козонади. Ана шунда унинг утирган урни булади, одамлар орасида кадри баланд булади.

Хулоса килиб айтганда орият, номус, шаън тушунчалари, жамият, эл-улус учун канчалик фойдали булса, унинг умуминсоний мазмуни шунчалик бой булади.

Имон тушунчасини илмий нуктаи назардан урганиш hozirgi шароитда ута муҳимдир. Чунки бугунги кун ахлокий бузилишларининг сабаби эътиқодсизлик ва имонсизликдир.

Имон арабча суз булиб, «амона» яъни «ишонмок» деган феълдан олингандир. Бу категория эътиқод, ишонч, ихлос, итоат каби тушунчалар оркали намоён булади. Бу тушунча диний таълимотга ҳам, дунёвий таълимотга ҳам баробар дахлдордир. Имоннинг диний маъноси Оллохнинг мавжудлигига, унинг муқаддас китоблари ва охират кунига, шунингдек, улгандан кейин тирилишга ишончдир. Исломининг «Чахор китоб» ида имон куйидагича таърифланади: «Имоннинг нури – рост сузламокдир, имоннинг хиралиги ёлгон гапирмокдир, имоннинг мағизи ҳалолликдир, имоннинг пустлоғи шарми-хаёдир, имоннинг уруги – илмдир, унинг каломи сабрдир». Бундан қуринадики, имон мураккаб ва қуралли тушунчадир.

Ахлоқшунослик фанида эса имон эътиқод маъносида ишлатилади. Аслида имон ва эътиқод айна бир маънодаги тушунчалардир, лекин уларнинг узига хос хусусиятларини фарқлаш керак булади. Чунинчи, эътиқод имонга нисбатан маъноси кенг тушунчадир. Имон эса эътиқодга нисбатан қатъий ва узгармасдир. Имон эътиқоднинг юксак ифодасидир.

Имон ахлокий маънода инсон ва инсониятнинг ахлокий ривожига, кишилар орасидаги муносабатларда умуминсоний ва миллий ахлокий қадриятлар қарор топишига юксак ишонч билан қарашдир. Имон Ватаннинг улуглигига, инсоннинг кадр-қимматига иқдор бўлишдир. Хуллас, имон-инсонийлик, эҳсон. Сахийлик, раҳм-шавкат, меҳр-оқибатдир.

Мухаммад алайхисалом «Хадис»ларида «имон дилдадир» дейилади. Дархакикат, имон шахс калбидадир. Имон инсон рухи ва умуман маънавий дунёсининг пойдеворидир.

Имон эътиқодсиз одам маънавий-ахлокий бекарор одамдирки, ундан ҳар қандай ёмонликни кутиш мумкин. Имон инсонни ҳатолардан ва гуноҳлардан қайтаради. Шу маънода имон маънавий қадриятлардан бири ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтсак, имон юксак ахлокли умрининг гаровидир. Юксак ахлоқ эса имоннинг белгиси ифодасидир.

Виждон ва имон бир-бирига боғлиқ тушунчалардир. Аниқроғи, виждон имоннинг амалий ифодасидир. Виждоннинг луғавий маъноси «диёнат», «инсоф» демакдир. Кишининг уз ҳатти-ҳаракати, қилмиши ва маҳалла-қўй олдидаги маъсулият тўғриси виждондир.

Виждон – шахснинг уз ҳулқини ўзи идора қила олишидир. Виждон – инсоннинг жамият олдидаги бурчлари ва мажбуриятларини субъектив англаб олишидир.

Виждон тушунчаси пайдо бўлишидан олдин ҳулқ-атвор ва урф-одатнинг шаклланиш жараёни, яъни инсон онгининг тараккий этиш жараёни руш берган. Инсон ҳали ўзини жамоадан алоҳида тасаввур қила олмаган даврда жамоада одат тўсига қирган ҳулқ қоидаларини зарурий нарса сифатида қабул қилган. Ёҳтимол тутилган жазодан қурқув ҳисси бу нормаларга риоя қилишга мажбур этган. Бирок инсоний маданият ўсиши билан виждон тушунчаси ривожланиб, бойиб борди. Аниқроғи, у ахлокий элементларнинг бирлиги сифатида вужудга келди. Шунинг учун умуминсоний этика виждонни социал тўғу деб қарайди. Бу тўғу меҳнатда ва ижтимоий практика янада тараккий этди.

Виждон шахснинг ахлокий етуклигини қўрсатувчи муҳим белгидир. У баҳолав ва бўйруқ характериға эгадир. Агар инсон қачонки тўғри ҳатти-ҳаракат қилса, у ўзининг бу ҳатти-ҳаракатидан ўзида ички қониқиш сезса, ана шунда виждон хотиржам бўлади. Виждон ҳам бошқа ахлокий

тушунчалар сингари узининг ривожланиш тарзи давомида умуминсоний маъно билан бойиб боради: унда куп жихатдан ахлоқ. Адолат ва инсонийлик коидалари уз аксини топади. Виждондаги умуминсонийлик кишиларнинг уялиш ва пушаймон булиш хиссида намоён булади.

Виждон инсоннинг факат узига уз хатти-харакатларига муносабатинигина эмас. Балки бошка кишиларга муносабатини ҳам ифода этади. Кимники, манфаатлари халқ, Ватан манфаатлари билан чамбарчас боглик булса, унда виждон хисси теран ривожланган булади. Юксак даражада тараккий этган виждон хиссига эга булган шахс хамиша инсонийлик ва адолат тарафдори булган. Улуг Навоий таъкидлашича, мардлик ва олийжаноблик инсоннинг виждон амри билан уз фукаролик бурчига содиклиги белгиси сифатида намоён булади. Виждонсизда – садокат булмайди. «Комиллар – акли хаёли ва нокаслар беҳаё... Вафосизда хаё йук, хаёсизда вафо йук. Хар кимда бу икки йук – имон йук ва хар кимда имон йук – ондин одамийлик келмок имкони йук» - деб уктиради шоир Навоий.

Виждон одоби инсоннинг хаётида жуда катта тарбиявий роль уйнайди. Уйламай килинган хатти-харакат туфайли инсон бир умрга ёмон отлик булиб колиши мумкин. Айрим холларда виждон азоби инсонни халок килиши мумкин.

Виждон ҳамма замонларда ҳам кишилик хаётини тартибга солувчи ахлокий фактор сифатида яшаб келган. Агар жамиятда етук кишилар хаёт кечирсалар, жамиятнинг хаётини бошқарувчи назорат килиш булимининг кераги булмайди.

Хулоса килиб, шуни айтиш мумкинки. Виждон ахлокий ходиса сифатида абадий мавжуд булади, чунки инсоннинг уз-узига баҳо бери ишва уз-узини идора килиши хеч қачон уз ижтимоий аҳамиятини йукотмайди. Виждон одам деган жонли мавжудотни «хазрати инсон» деб шарафлаш учун асос булла оладиган олий ахлокий туйғудир.

4. Савоб ва гуноҳ ахлокий категориялар системасида (тизимида) етакчи роль уйновчи тушунчалардир. Ушбу тушунчалар ёрдамида шахс билан жамият, шахс билан шарият уртасидаги муносабатлар у ёки бу тарзда тартибга солинади.

Афсуски, неча йиллар давомида шахс билан шарият уртасидаги муносабатларга фақат диний муносабатлар нуқтаи назаридан ёндашилди. Натижада мазкур муносабатларнинг ахлокий мазмуни назар-писанд қилинмади. Бу эса кишилар ҳулкида ёмон иллатларнинг илдиз отишига сабабчи бўлди.

Ўзбекистонни мустақил давлат сифатида шаклланиши муносабати билан утмиш маънавий кадриятларига муносабат тубдан узгарди. Хусусан, диний таълимот инсон тафаккурининг муайян меваси, диний рисолалар эса утмиш маънавий меросининг таркибий қисми деган нуқтаи назар кишилар онгида аста-секин шакллана бошлади.

Айниқса, Куръони карим ва Хадиси шарифнинг таржима қилиниши, гоят катта ходисага айланди.

Инсон тафаккурининг асрлар мобайнида синовдан утган ушбу дурдоналари, улардаги ажойиб ташбеҳлар на фақат мумин-мусулмонлар, балки жами башар фарзандлари учун бекиёс ибрат мактаби эди.

Шунингдек, гузал ривоятлар, мукаммал хикоятлар, бағоят фойдали панд ва уғитлар мажмуаси бўлмиш Рабгузий китоби, Имом ат-Термизий сингари муътабар зотларнинг пайгамбарномалари ҳам нашр этилди. Холбуки, уларнинг хурофотга ҳеч қандай алоқаси йук эди.

Хуллас, миллий уз-узини англашнинг қучайиши жараёнида кишиларнинг шарқона ахлоққа ва шарқ кадриятларига интилишининг тобора ортиб бораётганлиги бу қонуний ҳолдир. Шунинг учун кишилар утмиш маънавий меросининг жамият ва шахс учун фойдали бўлган томонларини қайтадан қуриб чиқаётир. Булар жумласига:

А) ислом динига янгича муносабатнинг шаклланаётганлиги;

Б) Шариятнинг умуминсоний талаб ва нормалари кайтадан шаклланаётганлигини;

В) Илоҳиёт ва шариатнинг кузга куринган намоёндалари ижодига кизиқишнинг кучаётганлигини;

Г) Муҳаммад алайҳисалом «Хадис» лари талкини кенг йулга қуйилаётганлигини киритиш мумкин.

Хуллас, мусулмончиликка бундай янгича муносабатнинг шаклланаётганлигини ижтимоий онг тараккиётига тускинлик қиладими? Йук, аксинча, инсоннинг ижтимоий борлик тугрисидаги тасаввурларини янада бойитади. Шахсда имон ва эътикод туйғуларини тобора мустаҳкамлайди. Узингиз уйлаб қуринг, ҳар қандай одам ҳам ёши бир жойга етгач, босиб утган умр йулини сарҳисоб қилади. агар савоб ишларни қуп қилган бўлса, унинг виждони хотиржам бўлади. Шу тариқа қунглини хотиржам қилади. ёки дорий бакога тайёргарлик қуради.

Ислом эса мана шундай сарҳисобни уз ривоятларида турлича талқин этади. айтишларича иккита фаришта инсоннинг савоб ва гуноҳларини бутун умр бўйи бита дафтарга қайд қилиб борар экан. Инсон бандликни бажо келтиргач, унинг савоб ва гуноҳларини адолат тарозисида тортилар экан. Агар унинг гуноҳлари қуп бўлса – дузахга, савоблари қуп бўлса – жаннатга киритиш йули билан тақдирланар экан.

Албатта бундай ривоятлар инсон ҳулкини тартибга солишда, савоби тегадиган ишларни қуп қилишда ва гуноҳли ишлардан узини тийишда муҳим роль уйнайди.

Аслида, ҳар қандай ривоятлар ва панд насиҳатлар замирида инсон учун берилган қиска умрни мазмунли, бахтли ва фойдали қилиб ташкил этиш, Ватан, юрт, эл-улус манфаатлари йулида ёнмоқлик, ноахлокий хатти-ҳаракатлардан узини тиймоқлик мазмуни ётади.

Шунинг учун миллий ҳаёт тажрибасига эга бўлган кишилар ёшларга гуноҳ ишларни қилмасликка, гуноҳ ишлардан узини тийишни ва қупрок савоби тегадиган ишлар билан машғул бўлишни насиҳат қилади.

Биз ҳам савоб ва гуноҳ тушунчасининг талкинини мана шу насихатдан бошламоқчимиз. Чунки савоб ва гуноҳнинг чинакам мазмунини англаб олган киши уз хатти-ҳаракатларини муайян даражада тартибга солиб туради. Савоб купрок оқил ва фозил кишилар хатти-ҳаракатларида, гуноҳ эса купрок ақлсиз ва жохил кишилар ҳулкида намоён булади.

Демак, савоб ва гуноҳ тушунчалари ҳам инсон ахлокий камолоти учун муҳим ва зарурий улчов булла олади. Бошқача қилиб айтганда, савоб-маънавий факрликнинг мевасидир.

Савоб тушунчаси одамийлик, гуманизм, меҳрибонлик ва инсонга нисбатан ғамхурлик мазмуни билан сугорилгандир. Савоб-ахлокий идеалга мос булган шахс ва жамият учун фойдали ҳисобланган хатти-ҳаракатлар тугрисидаги тасаввурлар йигиндисидир.

Гуноҳ эса одамийликка, меҳрибонлик ва инсонга нисбатан ғамхурликка тамоман қарам-қарши тушунчадир. Гуноҳ ахлокий идеалга зид булган инсон камолоти ва жамият таракқиётига тускинлик қиладиган нарсалар тугрисидаги қарашлар йигиндисидир.

Савоб ва гуноҳ тушунчасининг узиға хос хусусияти шундаки, улар ҳам умумий, ҳам хусусий тушунчалар сифатида юзага чиқади. Унинг умумийлик мазмуни ахлокий ҳукм ва хусусийлик мазмуни ахлокий тушунча маъносини ифода этганда қуринади. Масалан, савоб категориясининг ҳукмий (умумий) маъноси унинг одамийлик, ғамхурлик, гуманизм тушунчаларида намоён булади. Аниқроғи, бирор факр қимсанинг ҳождатини чиқариш билан киши савобли иш қилган ҳисобланади. Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларида шундай ривоят ҳикоя қилинади:

«Жаннатға қирдим ва эшиғи устида ушбу ёзувни қурдим. Садақаға 10 та савоб, қарзға 18 савоб. Дедимки, эй Жаброил, қандай қилиб садақаға 10 та савоб, қарзға 18 та савоб? – Дедилар, чунки садақа бойнинг ҳам

факирнинг ҳам кулига тушиши мумкин, лекин карз факат мухтож одам кулига тушади».

Куриниб турибдики, факирга садака килиш ва мухтожга карз бериш савоби тегадиган иш булиб бу хатти-харакатнинг замирида юксак инсонийлик ётади.

Савоб категориясининг хусусий маъноси эса ахлокий тушунча сифатида юзага чиқади. Масалан, инсоннинг юртга, эл-улусга килган яхшилиги ёки фидойилик хатти-харакати савобга дахлдордир. Хусусан, тоза сувнинг исроф булишига йул куймаслик, артизан жумрагини ёпиб куйиш, ерда ётган нон туграмини кузга суртиб эъзозлаш, адашган кишини йулга солиш: буларнинг ҳаммаси савобли ишлардир. Бунда савобнинг ахлокий мазмуни намоён булади.

Худди шунингдек, гуноҳ категорияси ҳам узининг умумий ва хусусий маъносига эгадир. Гуноҳ категориясининг хукмий (умумий) маъноси ёвузлик, вахшийлик антигуманизм тушунчаларида намоён булади. Ёши бир жойга етган кишининг шахватга берилиши ёки ёлгондан касам ичиши, ёлгондан гувоҳ булиши, одам улдириш (Катархонадаги котиллик) энг гуноҳ ишлар хисобланади.

Шунингдек, гуноҳ тушунчасининг хусусий маъноси шахснинг хулк атворида намоён булади. Нонни босиш, одам бетига караб тупириш, тоза сувга ахлат агдариш, ёши улуг кишини беҳурмат килиш: буларнинг ҳаммаси гуноҳдан бошка нарса эмасдир.

Шаркнинг буюк шоири с.Шерозий ижодида шундай хикматли маснавий бор.

Курдинки, кур киши йулинда чоҳдир.

Индамай утирсанг катта гуноҳдир.

Мана, инсон хулкидаги карама-карши ҳолат: шу уринда индасанг савоб иш килган буласан, индамасанг гуноҳ иш килган буласан. Демак, индашлик одамийликка ва индамаслик берахмликка киради. «Савоб дилинг туйган, кунглинг таскин топган нарсадир», - дейилади, Муҳаммад

алайхиссалом хадисларида. «Гуноҳ эса хотиринг жам булмасдан, дилинг тулмаган нарсадир».

Хулоса килиб айтганда, савоб гуноҳ тушунчалари бир-бирига қарама-қарши булган кенг маъноли ахлокий категориялардир. Улар фақат инсон ҳулкида, унинг турли соҳаларга йуналтирилган ҳатти-ҳаракатида ва фаолиятида у ёки бу тарзда намоён булади. Бунда инсоннинг имон-этикоди асосий роль уйнайди. Агар кишининг имони бут ва этикоди мустаҳкам булса. Уни ҳеч қачон гуноҳ ишларга ундаб булмайди.

Халол ва ҳаром асосий тушунчалардан ҳисобланади. Улар ахлокий муносабатларнинг муайян бир жихатларини ифодалайди. Халол – арабча рухсат этилган, тоза деган маънони англатса, ҳаром эса тақиқланган ҳатти-ҳаракатларнинг ифода этади. Халол ва ҳаром тушунчаларининг объектив асоси жамият ва конкрет шахслар манфаатларидан келиб чиқадиган эҳтиёжларидир. Агар халол жамият учун макбул ҳулкни ифодаласа, ҳаром ижтимоий зарарли ҳулк ифодасидир.

Жамият ҳаётида халол ва ҳаромнинг ахлокий меъёрлари катта урин тутади. Шу билан бирга халол ва ҳаромнинг диний меъёрлари ҳам борки, бу нарса инсоннинг имони мустаҳкамлиги билан улчанади. Имони бақувват кишиларни ҳаромга бошлаб булмайди.

Халоллик – бу аввало, инсоннинг ижобий ишларидир. Ҳулкнинг тугрилигини таъминловчи ахлокий этикодга халоллик дейилади. Халол – ижтимоий зарурат булиб кишилар томонидан жамиятнинг ахлокий нормаларига, ижтимоий турмуш қоидаларига онгли ва ихтиёрий амал қилишни назарда тутади.

Илк уругдошлик даврида халол ва ҳаром тушунчалари таъқиқловчи ёки рухсат этилган ахлоқ талаблари сифатида руёбга чиқа бошлаган. Мулкий нотенглик даврида эса халол тушунчаси янада ойдинлашади. У энди кишилар уртасидаги оддий муносабатлардан ижтимоий гуруҳлар уртасидаги мураккаб муносабатларни баҳолаш даражасига кутарилди. Хусусан. суфийлик оқимларининг қупчилик вакиллари ҳукмдорлар

бойлигини харом деб ҳисоблаганлар. Чунончи, накшбандийлик тариқати ҳар бир кишининг уз меҳнати билан тирикчилик утказишини ҳалол яшашнинг ахлокий меъёри деб билган. Деярли барча мутасаввуфлар подшоҳларнинг бойлигини харом деб баҳолаганлар. Шунинг учун улар кишиларни мол-дунёдан юз угиришга чақирганлар. Аникроғи, улар кишиларни мол-дунёга хирс куймасликка даъват этганлар.

Тараққиётнинг кейинги босқичларида ҳалол кишиларнинг ижобий сифатларида; ростгуйлик, поклик, самимийлик, кунгли очиклик ҳамда катъийлик каби фазилатлари орқали намоён бўлди.

Юқоридагилардан фарқли уларок сони куп жавобларга дучор қилувчи, унинг камолотига тускинлик қиладиган қатор салбий ҳислатлар йидиндиси харом деб ҳисобланади. Харом - ноҳақлик, бухтон, угирлик, фоҳишалар, ёлгончилик, таъмагирлик, муқофлик каби иллатларда намоён бўлади.

Шариатдаги ҳалол ва харом тушунчалари Муҳаммад алайҳиссалом «Ҳадис»ларида кенг талқин этилади. Ҳадисларда ҳалол ва харом амаллар ва уларнинг инсон маънавий камолотига таъсири ҳақида ибратли фикрлар қайд этилган.

Ҳалол амаллардан намуналар: касб-кор билан тирикчилик қилиш, ҳалол ризқ-руз топиш, яхшиликка тенг яхшилик қилиш, омонат ва қарзларни вақтида қайтариш, етимларни қайтарликка олиш, ваъдага вафодорлик, гуноҳни савоб ишлар билан ювиш, эҳсон ва садақа қилиш, муҳтожларга қарз бериш, туламаса кечиб юбориш ва ҳоказо.

Харом амалларга текин даромад ҳисобига яшаш, мунофиқлик, омонатга хиёнат, етимлар ва аёллар ҳаққини ейиш, судхурият, зино қилиш, бидъат-хунофотга берилиш, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, қасамхурият ва ҳоказо.

Хулоса қилиб айтсак, ҳалол ва харом ижтимоий ҳаётда, оила ва турмушда узаро муносабатларнинг ахлокий маъносини баҳолаш воситасидир.

Ахлоқ тушунчалари инсон умрининг ва маънавий-ахлокий камолотининг боскичлари ифодаси хамдир. Умрининг мазмуни тушунчаси худди шу нуктаи назарга қаратилгандир. Аслида, инсон умрининг мазмуни муайян даврларга – усмирликдан ёшликка ўтиш даврига ва умрни яқунлаш даврига тугри келади. Худди шу маънода Алишер Навоий инсон умрини тўрт қисмга бўлиб, узининг машҳур «Чор девон»ини ана шу тўрт қисм номи билан атаган эди:

Биринчиси «Гаройиб ус-сигар» (болалик гаройиботлари)

Иккинчиси «Наводир уш-шабоб» (йигитлик нодирликлари)

Учинчиси «Бадойи ул-васат» (урта ёшлик неъматлари)

Туртинчиси «Фавойи ул-кибар» (карилик фойдалари)

Курииб турибдики, умр мазмунини мулоҳаза қилиш шахснинг маълум ҳаёт тажрибасига эга бўлиши ва ҳаётда уз урнини топиш эҳтиёжи тугилиши билан боғлиқдир. Шу билан бирга умр йулини порлоқ, бегубор бўлишини орзу қилиш ва ана шу идеалдаги ҳаёт йулига интилиш усмирликнинг охири ва ёшлик (йигитлик) нинг бошланиши вақтига тугри келади. Бу даврда йигит ва киз умрининг янги босқичи – мустақил ҳаёт кечириш даври бошланади. Болалик даври – жамиятнинг ахлокий талабларини чуқур сингдириш, ҳалол-харомни фарқлаш, бурчни англаш, ор-номусли бўлиш, замонавий илмларни эгаллаш, ҳуллас, янги босқичга тайёрланиш давридир.

Умрининг мазмуни ёшликда инсоннинг уз умр йулини танлаши ва аниқлаши бўлса, кексаликда эса умрни сарҳисоб қилиш, ижобий тажрибалар ва панд-насихатларни ёшларга бериш, уларни ҳатолардан асраш демакдир. Кексалик шунинг учун ҳам тақдирланишга сазоворки, у ҳаётини тажриба ва маънавият манбаидир. Халқимиз «Қари билганни пари билмас», деб бежиз айтмаган.

Умр мазмунини ахлокий маъноси шахснинг юксак ахлокли, умри ва унга нисбатан ҷамоат ва жамиятнинг муносақидир. Шу сабабли инсон умри ижтимоий маъно қасб этади.

Умр мазмуни шахсий нуктаи назардан дунёвий, илмий тушунчадир. Агар диний маънода тақдир инсонга Оллоҳ томонидан белгилаб берилган «вақт» маъносида кулланса, жамоатчилик фикрида тақдир инсон умрининг ҳамма жабхаларини, яхши ва ёмон томонларини, ютук ва нуксонларини, кувонч ва ташвишларини уз ичига олувчи тушунча сифатида кулланилади.

Хуллас, тақдир тушунчаси ахлокий тушунчадир. Тақдирнинг ахлокий маъноси шахс хулкининг натижасини ифодалайди. Инсон умрининг мазмунини у танлаган ва босиб утган йул, жамиятга ва одамларга килинган яхшиликлар, фойдали ишлар тарбиялаб вояга етказган солих фарзандлар, олий мақсадлар ва илгари сурилган етук ахлокий гоёлар ташкил этади.

Умрнинг мазмунини ахил оила куриш ва умр йулдошини оқилона танлаш ташкил этади. Чунки оиланинг бузилиши купинча инсон тақдирини тугри издан чиқишидир. Халкимиз келин-куёв танлашга жуда жиддий муносабатда булган, келин-куёв булишнинг «етти пуштини» суриштирган, соғлиги, тарбиясига алоҳида эътибор берган. Хатто махсус меҳнат азоб синовлари утказган.

Умрнинг мазмунини ҳалол, пок, олийжаноб мақсадлар ва уларга изчил интилиш ташкил этиши лозим. Кундалик турмушда эса ҳаётий кадриятларни баҳолаш ва танлашда ҳом ҳаёлларга, сароб мақсадларга эришишнинг хилма-хил шакллари учратамиз. Булардан энг қулай тарқалгани мол-мулк туплашни умрнинг бош мақсади қилиб олишдир. Бундай шахслар мол-дунё қули бўлиб қоладилар, уз соғлигини, орномусини, хатто уз оиласини, яқинлари билан муносабатни шу мақсадга қурбон қиладилар. Бу ҳол узига ҳос рухий иллатки, у инсонни муқаррар маънавий инкирозга олиб келади. Бу тоифа одамларга нисбатан Шайх Саъдий шундай деган: «Мол-дунё умрни осойишта утказиш учун берилган. Умр мол-дунё учун берилган эмас».

Сароб мақсадлардан яна бири ҳавои нафсга берилишдир. Ҳавои нафс йулига кириш гайри ахлокий умрдир. Пайгамбаримиз «Ҳадис» ларида бу ҳақда шундай дейилади: «Узимдан кейинги қоладиган умматлар учун уч нарсадан қурқаман: 1-нафс-ҳавога берилиб, йулдан озишдан, 2-нафсоний ва шаҳвоний ҳиссиётларга берилиб кетишдан, 3-илму-маърифатга эга бўла туриб гофиллик ишини тутишдан».

Аллома Жалолиддин Румий айтганларидек, инсон бу дунёга ейиши-ичиш, кийиниш ва беҳуда гапларни гапириб, умрни зое қетказиш учун эмас, балки улугвор эзгу вазифаларни бажариш учун келгандир.

Хулоса қилиб айтганда, инсоннинг ахлокий принциплари умрнинг маъносини қандай тушинишга ҳам боғлиқдир. Уз умрининг маъносини тугри тушуниб олган ва унга мувофиқ яшаган киши ахлокий мангулик қасб этади, чунки у жамият ичида, узи тарбиялаган кишилар сиймосида ҳамда дадиллик билан илгари сурган гоёларида мангу яшайди. Шандор Петефе айтганидек, буюк инсонлар яратган асарлари улар илгари сурган гоёларнинг қабри бўлса ажаб эрмас.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А.Каримов «Оллох калбимизда, юрагимизда», Тошкент, 1999 йил.
2. Й.Жумабоев. «Урта Осиё этикаси тарихи очерклари». Тошкент. 1980 йил.
3. Хадисларда ахлоқ-одоб масалаларининг ривожлантирилиши. Тошкент, 1990 йил.
4. Урта Осиё халклари хурфикрлиги тарихидан. Тошкент, 1990 йил.
5. У.Тоштемиров, Х.Сопохонов. «Ахлокий кадрийатлар», «Тафаккур», 1993 йил.
6. Х.Сопохонов. «Навоийнинг одоб гулшани». Тошкент, 1991 йил.
7. Х.Сопохонов. «Социал адолатнинг тантанаси». Тошкент, 1999 йил.
8. Донишмандлар ахлоқ-одоб хақида. тошкент, 1986 йил.
9. Усмонов. «Одобнома», Тошкент, 1991 йил.
10. Юсупов Э., Исмоилов Ф. «Инсон баркамоллиги», Тошкент, 1990 йил.
11. Маннонова Х.А. «Шаън категорияси», Тошкент, 1974 йил.
12. Кайковус. «Кобуснома». Тошкент, 1986 йил.

5-Мавзу: Ахлоқнинг асосий тамойиллари. (2-соат)

Режа:

1. Ватанпарварлик тамойили.
2. Инсонпарварлик тамойили.
3. Байналминаллик тамойили.
4. Меҳнатга ҳалол муносабат тамойили.

Таянч тушунчалар:

Ахлокий тамойил, норматив баҳо, ҳатти-ҳаракатлар типии, мажбурийлик хусусияти, умуминсоний ватанпарварлик, умумхалқ ватанпарварлиги, халқлар дустлиги, меҳнатнинг ахлокий қиммати, эркин ва озод меҳнат, меҳнатдаги ижодийлик, меҳнат интизоми, гуманизм, моддий ва маънавий эҳтиёжлар, халқлар озодлиги ҳамда мустақиллиги.

1. Ахлокий принциплар (тамойиллар) тарихан нисбий бўлишига қарамай, улар бари-бир объективдир. Чунки ахлокий тамойилларнинг мазмунини ижтимоий практика белгилайди.

Умуминсоний ахлоқнинг тамойиллари утмиш прогрессив ахлоқининг принципларини танқидий ўзлаштириш асосида вужудга келган. Ана шундай принциплар жумласига ватанпарварлик, инсонпарварлик каби тамойилларни киритишимиз мумкин.

Ватанпарварлик – ватанга муҳаббат унга содиқлик, унинг манфаатлари йулида виждонан меҳнат қилиш, ўзни фидо қилиш демакдир. Ватан – бу одам тугилган, тарбияланган, меҳнат қувончини тотиган, шу одам мансуб бўлган халқ тарихи боғланган ҳамда тарихан шаклланган ижтимоий-иқтисодий, социал-сиёсий ва маданий муҳитдир. Ватан қуп қиррали тушунчадир, бу маълум халқ яшайдиган территория, социал-иқтисодий тузум, маиший ҳаёт, маданият, тил, миллий анъаналар, яъни инсон яшаётган моддий ва маънавий ҳаёт шароитлари йигиндисини ўз ичига олади.

Ватан тушунчаси тор маънода инсоннинг киндик кони тукилган муайян тупрок билан боғланади. Худди шу маънода «Ватан остонадан боғланади» деб бежиз айтилмаган.

Ватанпарварлик ижтимоий, тарихий ва ахлокий хис сифатида одамнинг ижтимоий эволюцияси давомида пайдо булган.

Унинг дастлабки белгилари ибтидоий жамоа давридаёқ курина бошлаган. Уруг аъзолари уртасидаги кон-кариндошлик ватанпарварликнинг негизи булиб хизмат килган. Синфий жамият пайдо булиши билан ватанпарварлик факат уз уругдошларига, она ерга, она тилига, урф-одатларга табиатан боғлиқ хис булмай колган.

Шуни алохида таъкидлаб утиш лозимки, ватанпарварлик гоёларининг эволюцияси факат чукурлашибгина колмай, балки ватанпарварлик географияси ҳам кенгайиб борди. Масалан. Ибтидоий жамиятда ватанпарварлик бир уруг доирасидаги чегарани камраб олган булса, юнонлар даврида вилоятни, феодализмда эса бутун бир юртни камраб олганлиги билан характерланади.

Урта Осиё халкларининг арабларга ва мугул боскинчиларига карши олиб борган кузатувларида ватанпарварлик туйгуси юксак даражада ривожланганлигини кураимиз.

Масоғет кабиласи бошлиги Тумариснинг сак халкларининг жасур фарзанди Широқнинг акл бовар килмас даражадаги жасорати ватанпарварликнинг олий чуққисидир. Темур Малик, Жалолиддин Мангуберди каби тарихий шахсларнинг чет эл боскинчиларига карши курашда ватанпарварлик кудратли кучга айланганлигини гувоҳи булаимиз.

Бир улуг мутафаккир «бир Ватанда тугилган ҳамма ҳам ватанпарвар деган унвонга лойиқ булавермайди», деб ҳақ гапни айтган экан. Бошқа бир донишманд эса, «Туғишган аканг ёмон булса, уни севмаслик мумкин, лекин ватанни севмаслик асло мумкин эмас», деб таъкидлагани айнан ҳақиқатдир.

Буюк рус танкидчиси Н.Г.Чернишевский ватанга мухаббатни энг буюк инсоний туйгу деб билган. У халк билан хамнафас, хамфикр булган шахсни, ватани учун жонини хам аямайдиган, халк маданияти, тили, тарихий тараккиёти учун курашда жонбозлик курсатган одамларни хакикий ватанпарварлар деб атаган. Хазрат Алишер Навоий эса хар бир инсоннинг тарихий мавкеи ватан олдидаги хизматлари билан, инсоний фазилатлари эса, унинг ватанпарварлиги билан белгиланади, деган хулосага келган, шунингдек навоий одамийликда – ватанпарварликни ва ватанпарварликда эса юксак одамийликни курган.

Одами эрсанг демагил одами,

Ониким йук халк гамидин гамии.

Хуллас, ватанпарварликнинг олий куриниши умумхалк ватанпарварлигидир. Умумхалк ватанпарварлиги юксак гоюлар ва эзгу идеаллар билан сугорилганлиги билан характерланади. Ватанпарварликнинг акси ватангадоликдир. Ватангадолик эса имон-эътикодсизликнинг мевасидир.

Шунинг учун хам пайгамбаримиз «Хадис»ларида «Ватанни севмок имондандир» дейилади. Ватанпарварлик шу улуг улканинг угил-кизларидан куйидагиларни талаб килади.

1. Ватаннинг бахт-саодати йулида халол меҳнат килишни;
2. Ватан табиатини куз корачигидек асрашни;
3. Ватан сархадларини сергаклик билан химоя килишни;
4. Илм, фан ва техника тараккиётига улуш кушишини;
5. Керак булса, Ватан учун жонини фидо килишни ва хоказо.

Ватан, юрт, улка каби тушунчалар инсоннинг калб томирларига чирмашиб турган муҳим бугинлардир. Бу сиз калб бум-буш идишга айланади. Узбекистон узбекнинг жон-танидир. У

Бир улкаки, тупрогида олтин гуллайди.

Бир улкаки, кишларида шивирлар бахор.
Бир улкаки, сал курмаса куёш согинар,
Бир улкаки, гайратидан асаби чакнар,
Бахт тошини чакиб бунда куч гувиллайди.
(Ойбек)

2. «Гуманизм» сузи лотинча «humanus» дан олинган булиб, инсоний ва инсонга хос деган маънони англатади. Хозирда гуманизм - инсонпарварлик деганидир.

Гуманизм – инсонга булган меҳрибонлик, чуқур инсонийлик, ғамхурлик, инсон озодлигини ва ҳар томонлама ривожланишини ақс эттирувчи олийжаноб туйғудир. Гуманизм ахлоқнинг бош принципи булиб, кишиларнинг ҳулкини, бир-бирига ғамхурлигини инсоннинг куч-қудратига ишонч руҳида тартибга солиб туради. Гуманизм сиёсий принцип сифатида давлатнинг инсон камолоти учун қулай шарт-шароитлар яратишга қаратилган фаолиятни қўзда тутди.

Гуманизм умуминсоний-ахлоқий тамойил сифатида тарихан ривожланиб бори, такомиллашди, озодлик учун қўрашаётган халқ оммаси манфаатларини ҳифодалаб, чуқур маънавий мазмунга эга бўлди. Ҳамма замонларда ҳам инсонпарварлик тамойилнинг мазмунини ҳукмрон дунёқарашлар белгилаб берган. Масалан, қўлдорлик тузумида қўлик расмий равишда табиий институт ҳисобланарди. Қўл эса «жонли мулк», «жонли қўрол» эди. Бу даврда факат озод одамларгина қўнуний равишда тенглик, инсонийлик қадр-қимматига эга бўлганлар. Қўлликнинг ноҳақлиги, эрқаклар билан аёлларнинг тенг ҳуқуқлиги қаби гуманистик қўялар ҳурланганларнинг қўлдорларга қарши қўрашида мафқуравий қўрол ролини уйнаган.

Христианлик пайдо бўлиши билан Худо олдида ҳамма қўноҳқор банда эканлиги қўяси илғари сўрилди. Барча одамларга меҳрибон бўлиш, душманни ҳам дўст билиш, ҳурланганлар учун дўстлик ва биродарлик

туйгуси булиб колди. Христианлик хукмрон мафкурага айлангач, омма орасида муминлик, итоатгуйлик, уз-узини камситиш ва мавхум мухаббат гояларини таргиб эта бошлади. Урта асрларда христиан гуманизми эксплуататор ва хурланувчиларни инсонпарварлик байрогги остига тупланишига даъват этиб келди.

Уйғониш даврида эса гуманизм гоялари кудратли гоявий окимга айланди. Уйғониш даври гуманистлари Ф.Петрарка, А.Данте, Леонардо да Винчи, Л.Бруно кабилар инсонни ижтимоий келиб чиқишига караб эмас, балки унинг шахсий хизматларига караб бахолар эдилар. Улар гуманизмни тугридан-тугри христианлика карама-карши қўйдилар.

Уйғониш даври гуманизми мукаммал, хар томонлама тараккий этган шахс идеалини инсон ақл-заковатини улуглашни, инсон шахсининг кадр-кийматини юкори қўйишни катъий талаб килди.

Уйғониш даври мутафаккирларининг гуманистик гоялари Англия илгор мутафаккирлари хамда француз маърифатпарварларининг назарияларида давом эттирилди. Улар узлари таргиб этаётган шахс эркинлиги ракобат ва каттик эксплуатация эканлигини тушуниб етмадилар феодализм мулкчилик ва эксплуатациянинг феодализм шаклини йукотиш каби илгор гуманистик гояларни илгари сурдилар. Бирок умуман хусусий мулкчиликка ва умуман эксплуатацияга карши чикмадилар. Бундай чекланишларни социал утопистлар. (Сен Симон.Роберт Овэн ва Шарлс Фруьслар) уз асарларида очиб бердилар. Социал утопистлар гуманизм тушунчасига янги социал мазмун киритдилар. Улар уз таълимотларида одамнинг одамга шахсий қарамлигига карши, сиёсий зулумга карши норозилик билдирдилар. Улар нелунлар уртасидаги муносабатларда тенглик, адолат ва одамийлик булишини талаб этдилар. Масалан Ш.Фурьс эркаклар билан аёллар тенг ҳуқуқли булиши керак деган гуманистик гояни илгари сурди. Лекин улар гуманистик мақсадларга эришиш йулларини билмасдилар.

XX асрга келганда гуманизм инсоният жамиятининг уневерсал тамойилига айланди. Бу энг аввало, етук гуманистик идеалларнинг ижтимоий ҳаётда реал иродасини топаётганлигида намоён булди. Аникроги, гуманизм умуминсоний мазмун билан бойиди ва янада тараккий этди.

Умуминсоний гуманизм биринчидан, инсонпарварликнинг ҳамма куринишларини; меҳрибонлик, самимийлик, гамхурлик, зуравонликдан химоя килиш, қайғу ва мухтожликдан кутқариш, қолаверса, меҳнат аҳлига ҳурмат ва муҳаббатда булишни уз ичига олади.

Умуминсоний гуманизмнинг талаблари инсонни таҳқирлашга, эзилишига, ожизликка олиб келган, разолатга солган ҳамма муносабатларни йукотишга, шу асосда кишилар уртасида инсоний муносабатларни урнатишга қаратилгандир.

Буюк рус ёзувчиси М.Горький гайриинсоний гуманизмнинг моҳиятини қуйдагича фoш этган эди. Буржуа гуманистлари ҳайвонларни химоя килиш жамиятининг азолари булиш билан бирга Европанинг маданий шаҳарлари кучаларида полиция ишчиларини дупаслаётганликларини бефарқ кузатиб туришлари мумкин. Улар қуёнлар, кучуклар ҳаётини муҳофаза килишлари ва шу вақтнинг узидаёқ империалистик урушларни, ун миллионлаб кишиларнинг кириб ташланишини, капиталистик давлатларнинг ваҳшиёна сиёсатини оқлашлари мумкин.

Адолатли жамиятнинг табиати инсонпарварлик асосига қурилгандир. Бизнинг замонамизга келиб гуманизм янада чуқур маъно қасб этиб, юксак маънавият мазмун билан бойиб бормокда.

3.Интернационализм – умуминсоний ахлоқнинг энг муҳим принципи булиб, миллатлар ва халқлар уртасидаги зиддиятларни тугатиш учун қурашда меҳнатқашларнинг халқаро ҳамкорлиги ҳиссида намоён булди.

Интернационализм миллатлар, давлатлар уртасидаги муносабатлар тамоили сифатида узининг муайян тарихига эга десак ҳато булмайд.

Интернационализм – яъни байналмиаллик турли халклар вақллариининг узаро алокалари жараёнида улар уртасидаги муносабатларни тартибга солиб, ахлокий тамойил тарикасида намоён бўлди ва ҳар бир кишининг конкрет ҳулкида куринади.

Айрим адабиётларда байналминалликнинг сиёсий маъносига катта эътибор берилади. Натижада, унинг халклар ва миллатлар уртасидаги муносабатларни тартибга солувчи тамойил сифатида шаклланишини ишчилар синфининг халқаро бирдамлигининг вужудга келиши билан боғлаб талкин этилади. Албатта биз бу фикрни инкор этмокчи эмасмиз, балки миллатлараро дустлик, биродарлик, ҳамкорлик каби муносабатлар ишчилар синфи тарих сахнасида чиқмасдан аввал ҳам мавжуд эди, демокчимиз. Масалан, тожик халқи билан ўзбек халқи уртасидаги дустлик, ҳамкорлик муносабатларининг урнатилиши узок ўтмишга бориб такалади десам муболага бўлмас. Миллатлараро қардошлик муносабатлари тугрисидаги гуманистик гоёлар ўтмиш мутафаккирлари асарларида, хусусан, А.Навоийнинг «Фарход ва Ширин» достонида илгари сурилган ёки А.Навоий билан А.Жомий уртасидаги муносабатларда икки халқнинг биродарлик ўз аксини топган ва хоказо.

Байналминаллик ахлокий тамойил сифатида миллий манфаатларнинг уйғунлашувида намоён бўлади. Бу дегани шуки, бир миллат бошқа миллатнинг тили, маданияти ва ўрф-одатларини ҳурмат қилсагина, улар уртасидаги муносабатларда чинакам дустлик тўйгулари қарор топади. Интер-аро, -нация-миллат, яъни миллатлараро дустлик деган маънони англатади.

Бизнинг республикамызда 120 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшайди. Ўзбеклар бошқа миллат ва элат вакиллариға дустлик ва биродарлик меҳри билан муносабатда бўладилар. Ўтимизда ўзға миллат вакиллари фарзандларининг ўлғайиши, ўқиб таълим олиши ўчун бирға шарт-шароитлар яратилган. Бундан қуринадики, байналминаллик тўйгулари ахлокий тамойил сифатида катта таъсирға эғадир. Аниқроғи,

халклар дустлиги этикавий норма сифатида куп миллатли юртимиз фукароларининг конига ва жонига сингиб бормокда. Мустахкам дустликсиз меҳнаткашлар моддий фаровонлигининг усишини, барча миллат ва элатлар маданиятининг хар томонлама юксалиши ва гуллаб-яшнашини таъминлаб булмайди.

Хулоса килиб айтсак, байналминаллик тамойили сиёсатда ҳам, ахлоқда ҳам тинчлик, адолат, халклар уртасидаги муносабатларда илгор манфаатларни кузлагани учун, енгилмас сиёсий ва этикавий кучга айланиб бормокда.

4. Меҳнатга янгича муносабат тамойили ахлокий принцип сифатида янгича иктисодий муносабатларнинг махсули сифатида вужудга келди. Албатта меҳнат ва унинг инсон камолотидаги урни ва роли хакида янги гап айтиб булмайди. Бирок меҳнатнинг инсонни шаклланишидаги ахамиятини гапирмасдан утиб ҳам булмайди.

Меҳнат – инсоннинг моддий ва маънавий бойликлар яратишга, умуминсоний тараккиётни таъминлашга каратилган фаолиятидир. Буюк немис файласуфлари асарларида меҳнат хаётни яратиб бориш ва кишилик жамияти тарихининг асоси деб талкин этилади. Уларнинг кайд этишича, меҳнат жараёнида ижтимоий ҳамкорлик формалари вужудга келади, бирдамлик ва интизом хакидаги, мухаббат ва нафрат тугрисидаги, яхшилик ва ёмонлик хакидаги тасаввур ва тушунчалар шаклланади. Узаро ёрдам, насл-насабга гамхурлик, инсонга нисбатан ҳамдардлик сингари ахлокий одат ва анъаналар таркиб топади. Инсон факат меҳнат фаолияти жараёнидагина уз-узини карор топтиради. Уз қобилиятларини устиради. Йукса инсон, меҳнатсиз уз инсоний мохиятини йукотади.

Меҳнатнинг ахлокий киммати ва унинг инсонга таъсир даражаси конкрет социал-иктисодий шароитларига богликдир. Кайси бир жамиятда инсон меҳнати учун етарли шарт-шароитлар яратилган булса, бундай жойда меҳнатнинг инсонга ахлокий таъсири шунча кучли булади. Яъни у инсонни кашфиётчи, жасур, чидамли ва бардошли килиш билан бирга,

унда интизомлилик, уюшқоклик, курашда фидокорлик сингари ахлокий сифатларнинг шаклланишига ёрдам беради. Борди-ю, инсоннинг меҳнати учун муайян даражада шарт-шароит яратилмаган бўлса, унда меҳнат бегоналашади ёки мажбурий нарсига айланади. Бундай меҳнатга инсон жирканиб қарайди, уни нафратланиб бажаради ундан кутилиш йулларини излайди. Бундай меҳнат мажбурий яшаш воситаси бўлиб хизмат қилади, холос. Шунинг учун ҳам бундай шароитда меҳнатга шахснинг ахлокий характеристикаси деб қараш мумкин бўлмай қолади.

Аксинча, меҳнат қанча эркин, ижобий бўлса, унинг ахлокий қиммати шунча мустаҳкам қарор топади. Эркин меҳнат кишининг ҳақиқий инсоний моҳият қасб этишига ёки буюк файласуфлар таъбири билан айтганда «узлигига қайтаришига» ёрдам беради. Меҳнатга муносабат шунинг учун ҳам ахлокий тамойилки, меҳнатнинг ижодийлашиши билан унга муносабат ахлокий характер қасб этади. кишиларда ташаббускорлик, фидокорлик, ҳалоллик, ҳаракатчанлик каби юксак ахлокий сифатлар шаклланади. Меҳнатга янгича муносабатда – меҳнат интизоми муҳим урин тутади. Чунки бизда меҳнат интизоми зуровонлик ёки мажбур қилиш асосига қурилган эмас. Бизда меҳнат интизоми онгли муносабатлар асосига қурилганлиги билан характерланади.

Бирок шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, янгича меҳнат интизомини қарор топтириш янгининг эски билан қаттиқ кураши орқали, ихтилофлар, эскича анъаналарга ёпишиб олган кишиларга нисбатан зурлик ишлатиш йули билан амалга оширилади. Бизда меҳнат интизомини бузган киши ахлокий жихатдан нуксонли ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтсак, фақат эркин меҳнат ва онгли интизомгина узининг ижодий жихати билан умуминсоний ахлоқнинг нормалари ва принципларини ривожлантириш ёки мустаҳкамлаши мумкин. Ахлоқан етук кишилар узларини меҳнатсиз тасаввур қилиша олмайди, чунки меҳнат умрнинг ички эҳтиёжига, энг яхши хусусият ва фазилатларни намоён қилишнинг олий формасига айланиб боради. Шундай вақт

келадики, инсонни меҳнатдан четлаштириш унинг учун энг огир жазо бўлиб қолади.

Адабиётлар

1. И.А.Каримов. «Биздан озод ва обод Ватан қолсин», Тошкент, 1996 йил.
2. И.А.Каримов. «Адолатли жамият сари», Тошкент, 1998 йил.
3. И.А.Каримов. «Ўз келажагимизни ўз қулимиз билан қурамыз», Тошкент, 1999 йил.
4. Э.Юсупов. «Маънавий қамолот омиллари», Тошкент, 1995 йил.
5. У.Тоштемиров, Х.Сопохонов. «Ахлокий қадриятлар», «Тафаккур», 1993 йил.
6. У.Тоштемиров, Х.Сопохонов. «Ахлоқшунослик лугати», «Тафаккур», 1996 йил.
7. Усмонов М. «Одобнома», Тошкент, 1991 йил.
8. Шайхова Х.А. «Инсон ва унинг маънавий дунёси». Тошкент, 1993 йил.

6-Мавзу: Никох ва оиланинг ахлокий асослари. Ахлокий тарбия.

Режа:

1. Мухаббат - инсоний муносабатларнинг мураккаб соҳаси.
2. Никох ва оиланинг келиб чиқиши, моҳияти ва ижтимоий келиб чиқиши.
3. Ахлокий тарбия муаммолари.

Таянч тушунчалар:

Севги, маънавий уйғунлик, интим туйғулар, севишдаги умуминсонийлик, никох, оила, авлодни давом эттириш, оила ва никохнинг шакллари, ижтимоийлашган шахс, ахлокий тарбиянинг объектив ва субъектив омиллари, ахлокий тарбия муаммолари.

1. Мухаббат жуда кенг маънодаги ахлокий-эстетик ҳиссиётдир. У инсон шахсининг узини эркин намоён қилиш соҳаларидан бири бўлиб, инсоний муносабатларнинг муҳим томонини ташкил этади. Эркак билан аёл уртасидаги сеvgи юксак эстетик ҳис бўлиб, катта ахлокий таъсирга эгадир. Чунки, у инсонни узини-узига, уз хулки ва одамлар билан бўладиган муносабатларига, уз меҳнат фаолиятига танқидий муносабатни шакллантиради. Уз келажаги ҳақида жиддий уйлашга мажбур қилади.

Севги инсон ҳаётига нур ва гузаллик беради, битмас кувонч, ижодий илхом ва такрорланмас ёрқин ҳислар бахш этади.

Дунё экан ишк деган савдо,

Борми менинг ёлғиз бошимда.

Кимни этмас бу ҳаёт шайдо,

Ким шеър ёзмас менинг ёшимда.

(Э.Воҳидов)

Севги инсонга канот беради, уни юксакликка кутаради, ҳатто у муъжизалар яратади. Севгида жуда хилма-хил ҳислар: азоб ва завқ, кувонч ва кайгу, кутаринкилик ва тушқунлик бир-бирига чирмашиб кетган бўлади.

Узокларни кумсайди калбим,
Узокларга кунсайди калбим.
Ёнгинангда ёниб юргандан,
Узокларда сунсайди калбим.

(М.Муродова)

Севги максад эмас, балки бахтли оила куриш воситасидир. У икки муносабатда тугилади. Биринчиси табиий муносабат, иккинчиси эса ижтимоий муносабат. Табиий муносабат авлодни давом эттириш инстинкти билан боғлиқ бўлса, ижтимоий муносабат эса, эркак билан аёл муносабатларининг инсонийлашуви ва улар уртасида маънавий уйғунликнинг пайдо бўлиши демакдир.

Севгида табиий-биологик майллар ва ижтимоий томонлар уйғунлашиб кетади. Бирок инсонийлик табиий майлларни белгилайди, йул-йуриққа солиб туради.

Севгидаги дастлабки ҳолат ташки киёфанинг жозибасига мафтунликдан бошланади. Натижада, чирой пайдо этган ҳиссиёт севги даражасига кутарилиши, узининг ҳақиқий мазмунга эга бўлиши учун йигит билан киз бир-бирларида маънавий уйғунликни топишлари керак бўлади.

Севгининг шаклланиши тарихий ҳодисадир. Ҳар бир йигит ва кизнинг калбида севги идеали бўлади. Киши уз идеалидаги инсонни учратса, узини узи тулик англаб етади. Шу сабабли «Севгининг ҳақиқий моҳияти, - деб ёзади Гегель – уз-узини англашдан воз кечиш, (Мажнунни эсланг) узини бошқа «мен» да унутиш, аммо шу гойиб бўлиш унутишда биринчи марта уз-узини топиш, уз-узига эга бўлишдир».

Табиатни узгартириш давомида инсоннинг узи ҳам узгариб, маънавий бойиб боради. Бу маънавий тараккиёт муҳаббат соҳасида ҳам, унинг мазмунида, инсонийликнинг турлича намоён бўлишида кузга танланади. Инсоният маданияти усгани сайин унинг севгиси ҳам шу қадар буюк ижтимоий ахлоқий ҳиссиётлар билан бойиб, гузаллашиб боради.

Севги интимлиги, индивидуаллиги ва хусусийлигига карамай, ижтимоий хис сифатида урф-одатлар махсулидир. Буюк немис файласуфи Ф.Энгельс узининг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» асарида севги хиссининг эволюциясини илмий далиллар билан курсатиб берган эди.

Демак. Севги ижтимоий хис сифатида тарихий характерга эга. Биз йигит билан киз уртасидаги мухаббат инсоният тарихий тараккиётининг муайян боскичида пайдо булиб, доимо узгаришга дучор булганлигини яна бир марта таъкидлаб утмоқчимиз. Севги муносабатлардаги узгаришлар жахон санъати ва адабиётида жуда яхши акс эттирилган. Петрарка, Шекспир, Пушкин, А.Навоий, Огахий, Толстой, Хемингуэй асарларида севги турлича тасвир этилади, аммо бу хилма-хиллик улардаги умуминсонийликни инкор этмайд.

Хуллас, севги хамиша ақл нури билан мунаввар булмоги лозим.

2. Оила билан ижтимоий организмдир. Унда кишилик авлодини давом эттириш, иқтисодий муносабатларнинг тартибга солиш ҳамда инсонни тарбиялаш каби вазифалар амалга оширилади. Оила инсоний характерлар, тақдирлар ва узаро муносабатларнинг мураккаб олаmidан иборатдир. Оилавий ҳаётнинг муҳим негизи, унинг таъсирчан ва белгиловчи пиринципи жинслар уртасидаги инсоний муносабатларнинг олий формаси булган севгидир.

Оила ва никоҳ бир хил маънодаги бўшунчалар эмас. Оила, никоҳ ва кон-қариндошлик билан боғланган кишиларнинг тарихан шаклланган иттифоқидир. Оила никоҳ асосида вужудга келади.

Никоҳ йигит билан кизнинг узаро келишуви асосида тузган иттифоқидир. Никоҳ ҳам шариат ҳам қонуний йул билан мустаҳкамланади. Никоҳ туфайли оила вужудга келади.

Ибтидоий жамоа тараккиётининг дастлабки боскичларида умуман оила булмаган. Жинслар уртасидаги муносабатлар бетартиб булган.

Болалар уругдошлик куламида ижтимоийлашган. Бу дегани шуки, уругдаги болалар ҳамма отанинг ҳамма онанинг боласи хисобланган.

Кейинрок куп асарлар давом этган бетартиб алокалар урнини группавий, никох олган. Демак, никохнинг тарихий шакллари шартли равишда куйидагича тартиблаш мумкин:

1. Тартибсиз никох;
2. Группавий никох;
3. Жуфт никох;

Вакт утиши билан жамият йул куйиб берган эркин алокалар доираси торайиб борган. Группавий никох секин-аста жуфт никохга урин ажратиб берган. Уз навбатида жуфт никохдан моногам оила ушиб чиккан. Моногам оиланинг пайдо булиши буюк тарихий прогресс эди. Бунинг прогрессивлиги шунда Эдики, эр-хотин уз жуфти халолани танлаш эркинлигига эга булди.

Моногам оила пайдо булгач, аёл узининг аввалги мавкеини йукотди. Энди у эркакка карам булиб колди. Эркаклардаги хукмронлик хукуки куп хотинликни келтириб чикарди.

Феодализм даврига келиб эса, аёлларни хурлаш ва туткунликда саклаш кескин тус олди. Дин аёлларнинг ор-номусини ва кадр-кимматини тахкирлади. Христианлик эрнинг хотинига бевофолигини конунлаштирди. Хотинларнинг эрга хиёвати эса улим билан якунланди.

Буржуа жамиятига келиб эр – хотин уртасидан шарму хаё кутарилди. Эр – хотин уртасидаги инсоний муносабатнинг кадр – киммати пул билан улчанадиган булиб колди.

Бизнинг жамиятимизда никох ва оилани мукаддас деб караш анъанаси ёшларнинг кон – конига сингиб бормокда. Бир донишманд айтганидек, хеч ким никохга киришга мажбур этилмайди, аммо кимки никохга кирган экан, у никох конунларига буйсунишга мажбур килиниши лозим. Оилавий муносабатларда факатгина севги эмас, шу билан бирга

оилага нисбатан бурч хисси ҳам муҳим роль уйнайди. Бу нарсa севгини кучайтиради, оиланинг ахлокий негизини мустаҳкамлайди, узаро ҳурматга, муносабатларни ахлокий бурчга катъий риоя қилиш асосига қуришга ургатади.

Оила тақдири учун ҳар иккала томоннинг масъулияти ҳақида гапирганда, шунинг таъкидлаш лозимки, эр – хотиннинг ахлокий фазилатлари биргаликда яшаш жараёнида доимо такомиллашиб борадики, вафодорлик, узаро ҳурмат, ҳушмуомалалик, ҳамдардлик унинг энг муҳим нормалари бўлиб қолади. Шу сабабли оилавий муносабатларда пайдо бўладиган зиддиятларни уз вақтида эътибор билан ҳал этиш жуда муҳим.

Оиланинг барқарорлиги қуп жихатдан эр ва хотиннинг бир – бирини тушунишига ва бир – биридаги ахлокий фазилатларнинг қадрига ета қилишига, биринчи навбатда, бир – бирини қадрига ҳурмат қилишига боғлиқ. Оилада қулла қча иттиқорликка ҳам ёки аксинча, турчиликка ҳам урин бўлмаслиги лозим. Эр ва хотин муносабатларидаги табиий ҳис ва маънавий умумийлик инсоний муносабатларидаги қузалликни, оиланинг мустаҳкам асосини ташкил этади. Бундай умумийликнинг бўлмаслиги ҳис – қуйғуларни сундиради, оилани ҳалокатга олиб қелади.

Оила жамиятнинг энг қичик бўлаги қифатида муайян ижтимоий функцияларни қажаради. Булар қуйидагилар:

1. Аҳолини тулдириб – устириб қориш (қола туғиш) функцияси.
2. Моддий – ҳужалик функцияси.
3. Ёш авлодни тарбиялаш функцияси.

Мазкур функцияларнинг қулами ва ижтимоий узиға ҳослиги, уларнинг узаро таъсири характери ва узаро бўйсуниши қонкрет тарихий шароитларга боғлиқдир. Масалан аҳолини тулдириб – устириб қориш функцияси оиланинг барча тарихий формаларига ҳосдир.

Оиланинг мустаҳкамлигини таъминловчи омиллардан бири моддий ҳужалик асосларини туғри ташкил этишни уз ичига олади. Бу вазиға икки

томонлама характер касб этади. Биринчидан, оиланинг моддий – хужалик асосларини ташкил этиш жамият олдидаги мукаддас бурч булса, (бу шунинг учун ҳам мукаддас бурчки, оилалар моддий жихатдан канча бакувват булса, жамият ҳам шунчалик тараккий этган булади) иккинчидан, бундай омиллар оила мустахкамлигининг гарови булиб хисобланади.

Оиланинг учинчи мукаддас вазифаси болаларни хар томонлама етук килиб тарбиялашдир. Чунки оилада туйгуларга бой муносабатлар, нозик хиссий таассуротлар куп булганлигидан, улар боланинг хиссиётлари ва рухий сифатларига купрок таъсир курсатади. Оиладаги тарбия бенихоя узига хос белгиларга эга эканлиги билан характерланади.

Шундай килиб, кишиларнинг чукур инсонийлик билан сугорилган хулки куп жихатдан болаликда оилади олган «йул - йуриklarга», унга ургатилган одоб – ахлоқ коидаларига богликдир. Шахс характерининг шаклланишида, юкорида таъкидланганидек, энг биринчи ва энг якин намуна ота – оналар ва оиланинг катта ёшдаги аъзоларидир. Бундай оилаларда болалар билимга адолатга халкимизнинг энг яхши анъаналарига интилади, унда соглом характер шаклланиши учун зарур шарт – шароит яратилади.

Катталарнинг хулки хар кандай насихатларга караганда кучлирок таъсир курсатади. Болалар олдида бадфеъл, купол булиб, жанжаллашиш, сукиниш, гийбат килишдан, яна энг ёмони, уз сузига тескари иш килишдан эхтиёт булиш лозим. Бола буларнинг барини фахмлайди, эслаб колмаган такдирда ҳам, калбида из колади. Шу излардан, болаликдаги шу таассуротлардан унинг калби, виждони ва ахлокий кудратининг пойдевори шаклланади. Усмирлар ота – онасининг хатти – харакатлари ва одатларигагина эмас, балки уларнинг фикрлаш тарзига, мулохазаларига, ижтимоий вазифаларни адо этишларига, хуллас уларнинг бутун хаётларига таклид киладилар. Болалар учун улар энг мухим ахлокий мезон булиб хизмат килади. Сизнинг ахлокий идеалингиз? Деган саволга

хар унта талабадан еттитаси «Отам» ёки «Онам» деб жавоб берганлиги бежиз эмас.

Хуллас, бола кандай ёшда булишидан катъий назар теран хиссиётлар ва фикрларга, олийжаноб ва гузал ҳаракат ва киликларга кодир инсондир.

3. Ахлокий тарбия кишига таъсир курсатишнинг онгли равишда ташкил этилган режали тизимдир. Ёки инсонни муайян ижтимоий-тарихий шароитларда ижтимоийлашган шахс сифатида ҳаётга тайёрлаш мақсадида унинг рухий ва ахлокий оламига курсатиладиган барча таъсирлар йигиндисидир.

Ахлокий шакллантириш масаласи ҳамма даврларда ҳам узининг актуаллигини йукотган эмас. Шахсни ахлокий жихатдан шакллантиришни ҳар кандай жамиятда икки асосий омил – объектив ва субъектив омил таъсирида вужудга келадиган мураккаб ва куп киррали жараён деб асослаш мумкин.

Этика фани объектив шарт-шароитлар билан субъектив омилларни диалектик алоқадорликда олиб қайрайди ва белгиловчи ролни уларнинг биринчисига ҳал қилувчи ролни эса иккинчисига беради. Объектив шарт-шароитларни абслютлаштириш фанатизмга – инсоннинг ижтимоий жараёнларга онгли равишда таъсир курсатиш имкониятини рад этишга олиб келса, субъектив омилни абслютлаштириш эса валютаризмга субъективизмга, ахлоқ тугрисида сафсатабозликка олиб келади деб қайд этади. Бундай қилиш шахсни ахлокий шакллантиришнинг илмий системасидан воз кечиш демакдир.

Шахс, энг аввало ҳаракат қилувчи субъект сифатида майдонга чиқади. Шахснинг ҳаёти фаолияти содир буладиган ижтимоий муҳи тунга ҳам ижобий ҳам салбий таъсир курсатиши мумкин. У инсонда юксак ҳаётий идеаллар ва мақсадларни, хусусан, дунёни илмий тарзда тушунтиришни қучайтириши мумкин. Бирок шунингдек, шахсда нотугри тасаввур, тушунчалар ва дидларнинг шаклланишига асос булиши ҳам мумкин. Немис классиклари инсониятнинг тарихий тажрибасига таяниб, шуни

исботлаганларки, у ёки бу типдаги жамият шахс камолотининг муайян имкониятларини ёки бошқа томонларни ривожлантириш имконсизликларини вужудга келтиради.

Шахсни маънавий шакллантиришнинг илмий системаси инсоннинг уз куч-кудратини, зехн ва қобилиятларини фаоллаштиришга, унга тегишли маънавий хулқ-атвор ҳамда ахлоқнинг асл-моҳияти ҳақида ахлоқий билимлар беришгагина эмас, балки унинг ахлоқий эътиқодини. Идеалларини шакллантириб, уни ҳамиша узғариб турадиган ва хилма-хил шарт-шароитларда шахс сифатида узини қандай тутиш кераклигига ургатишга ҳам қаратилгандир. Тугри, уни ҳар бир ҳолатда тайёр андоза асосида иш тутишга ургатиш мумкин эмас, бундай қилишга зарурат ҳам йук.

Инсонни тарбиялаш, уни ахлоқий жихатдан шакллантириш, мураккаб ва қўқирғин ишдир. Бу вазифани амалга оширишда мавжуд жамиятнинг муайян ташкилотлари ва оммавий ахборот воситалари билан бир қаторда адабиёт ва санъат ҳам муҳим роль уйнайди. Адабиёт ва санъатнинг буюқ тарбиявий имкониятларини уз вақтида немис классик эстетикасининг намояндалари булмиш Гёте билан Шиллер қўқатиб утган эдилар. Ромен Роллан адабиёт ва санъатни ахлоқий соғломликнинг битмас-туғунмас манбаи деб ҳисоблаган. М.Горький эса узидаги энг яхши ҳислатлардан барчаси учун қитобдан миннатдор эканини бир неча бор айтган эди.

Хулоса қилиб айтсак, ҳар бир қишининг ахлоқий тажрибасига доимий равишда бойиб бориши керак булган ҳозирги даврда адабиёт ва санъат етук асарлар яратишгагина эмас, балки ахлоқан етук инсон яратишни ҳам узининг асосий вазифаси деб билади.

Адабиётлар:

1. Каримов И. А. баркамол авлод – Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. Тошкент –1997 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент – 1992 йил.
3. Тоштемиров У. Мукаддас оила. Тошкент –1977 йил.
4. Баранина Б. А. Севги, оила ва никоҳ. Москва – 1963 йил.
5. Шоумаров Ш. Б, Шогуломов Г. Б. Мухаббат ва оила. Тошкент – 1994 йил.
6. Кайковус. Кобуснома. Тошкент – 1986 йил.
7. Юсупов Э, Исмоилов Ф. Инсон баркамоллиги. Тошкент – 1990 йил.
8. Усмонов М. Одобнома. Тошкент – 1991 йил.